

अर्थरिंकल्प

सौप्या भाषेत..!

देवेन्द्र फडणवीस

अर्थसंकल्प

सौप्या भाषेत..!

देवेन्द्र फडणवीस

अर्थसंकल्प - सोप्या भाषेत
लेखक - देवेन्द्र गंगाधरराव फडणवीस

email: info@devendrafadnavis.in

हक्क लेखकाधीन

पहिली आवृत्ती - दिनांक ४ मार्च २०२०

मुद्रक व प्रकाशक :

लाखे प्रकाशन

सौ. संध्या चंद्रकांत लाखे

मुकुंदराज पथ, महाल, नागपुर

०७१२- २७६८८१४

मूल्य - १०० रुपये

प्रस्तावना

निर्मला सीतारामन
वित्त एवं कार्पोरेट कार्य मंत्री
भारत सरकार

Nirmala Sitharaman
Minister of Finance and Corporate Affairs
Government of India

शुभेच्छा

महाराष्ट्राचे माजी मुख्यमंत्री व धडाडीचे तरुण नेते देवेंद्र फडणवीस यांच्या पुस्तकास प्रस्तावना लिहिताना आनंद होत आहे. वित्तमंत्री या नात्याने अर्थसंकल्पावरील हे पुस्तक सादर करण्याचा आनंद आगळाच आहे. अर्थसंकल्प उलगडून दाखविणारे हे पुस्तक देवेंद्र फडणवीस यांनी सामान्य नागरिकांसाठी लिहिले आहे. या पुस्तकास मी प्रस्तावना लिहावी म्हणून विनंती करणाऱ्या त्यांच्या पत्रात त्यांनी लिहिले आहे की, 'जेव्हा सामान्य माणसाला लोकशाही प्रक्रिया व त्यांचे महत्त्व याचे ज्ञान होते तेव्हाच लोकशाही सुदृढ होते'. हा विचार प्रशंसनीय आहे.

सामान्य व्यक्तींसाठी वित्त मंत्र्यांचे भाषण व माध्यमांमधील चर्चा एवढ्या पुरताच अर्थसंकल्प मर्यादित राहतो. या चर्चाचा मुख्य भर हा नागरिकांच्या जीवनावर ज्याचे दृश्य परिणाम दिसून येतात असे कर आणि महत्त्वाच्या क्षेत्रांसाठी केलेल्या तरतुदी यावरच असतो. खरं तर अर्थसंकल्प म्हणजे या पलीकडे बरेच काही. अर्थसंकल्प म्हणजे सरकारचे हेतू आणि प्राथमिकता दर्शविणारे सर्वात महत्त्वाचे धोरण असते. असा हा अर्थसंकल्प समजून घेण्यासाठी या पुस्तकाचा उपयोग होईल.

अर्थसंकल्प तयार करण्याच्या व त्यास मंजूरी देण्याच्या प्रक्रियांमध्ये अधिकार व उत्तरदायित्व यामध्ये योग्य संतुलन साधणारी रचना भारतीय संविधानाने निर्माण केली आहे. तर भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांनी लेखे ठेवण्याची एक विशिष्ट रचना आखून दिलेली आहे. या पुस्तकात देवेंद्र यांनी या प्रक्रिया सामान्य माणसाच्या भाषेत समजावून सांगितल्या आहेत. सामाजिक व राजकीय क्षेत्रामध्ये काम करणाऱ्यांनी या प्रक्रिया समजून घेणे फार महत्त्वाचे आहे. आपले मुद्दे कधी, कोठे व कोणत्या माध्यमातून उपस्थित करता येतील हे समजून घेण्यासाठी या प्रक्रियांचे ज्ञान मोलाचे ठरेल.

सरकारची धोरणे व अर्थसंकल्प या संदर्भात अधिक संशोधन व विश्लेषण करू इच्छिणाऱ्यांसाठी हे पुस्तक मुलभूत दिशादर्शक ठरेल असा विश्वास वाटतो. देवेंद्र फडणवीस यांना या पुस्तकासाठी व पुढील वाटचालीसाठी शुभेच्छा.

(निर्मला सीतारामन)

उद्धव बाळासाहेब ठाकरे

मुख्य मंत्री
महाराष्ट्र

मंत्रालय
मुंबई ४०० ०३२
१३ फेब्रुवारी २०२०

शुभेच्छा

अर्थसंकल्पासारखा क्लिष्ट विषय आपण "अर्थसंकल्प - सोप्या भाषेत" या पुस्तकाच्या माध्यमातून साध्या सोप्या भाषेत नागरिकांना, सामाजिक आणि राजकीय कार्यकर्त्यांना समजावून सांगत आहात ही खरच खुप आनंदाची आणि कौतूकाची गोष्ट आहे.

अर्थसंकल्प समजून घेणे हे सर्वसामान्य माणसाला सहज शक्य नसते. अर्थसंकल्प कशाला म्हणतात, त्यातील तरतूदी कशा समजून घ्याव्यात, यातील तांत्रिक गोष्टी काय असतात आणि वित्तीय संज्ञा कशाप्रकारे समजून घ्याव्यात हे समजून घेण्यासाठी आपले पुस्तक नक्कीच उपयुक्त सिद्ध होईल असा विश्वास वाटतो.

अर्थसंकल्प सादर होतो तेव्हा त्यासोबत विविध प्रकाशने ही दिली जातात. व्हाईट बूक, ग्रीन बूक, संक्षिप्त अर्थसंकल्प.. या प्रकाशनांचे काय महत्त्व असते, ते कशासाठी आवश्यक असतात आणि ही प्रकाशने कशी समजून घ्यायची याचा अर्थबोध झाला तर राज्याचा आर्थिक ताळेबंद नेमका कसा असतो, तो तुटीचा आहे की शिलकीचा हे समजू शकेल. राज्याचं उत्पन्न, खर्च आणि राज्यासमोरची आव्हाने लक्षात येऊ शकतील. महसुली जमा म्हणजे काय, महसूली खर्च म्हणजे काय, भांडवली जमा, भांडवली खर्च म्हणजे काय, वित्तीय तुट, राजकोषीय तुट नेमकी कशी असते, त्याचे राज्य अर्थव्यवस्थेवर आणि विकासावर होणारे परिणाम कसे समजून घ्यावेत यासाठी आपले पुस्तक सर्वच स्तरातील वाचकांसाठी दिशादर्शक ठरेल. राज्याची वर्तमानातील वाटचाल आणि भविष्याचे नियोजन त्यातून समजून घेणे शक्य होईल.

आपण अतिशय सुंदर उपक्रम या पुस्तकाच्या माध्यमातून हाती घेतला आहे. पुर्वाच्या आवृत्तीत कालपरतचे होणारे बदल नोंदवून आपण नवीन पुस्तकाचे लिखाण करत आहात. ही बाब ही खुप स्वागतार्ह आहे.

मी आपल्या "अर्थसंकल्प - सोप्या भाषेत" या पुस्तकास मनःपूर्वक शुभेच्छा देतो. सजग आणि सुदृढ लोकशाहीसाठी हे एक उत्तम माध्यम ठरेल असं मला वाटतं.

आपला नम्र

उद्धव ठाकरे

(उद्धव बाळासाहेब ठाकरे)

उप मुख्यमंत्री महाराष्ट्र राज्य

दि. २८ फेब्रुवारी २०२०.

शुभेच्छा

महाराष्ट्राचे माजी मुख्यमंत्री तथा विधानसभेतील विद्यमान विरोधी पक्षनेते सन्माननीय श्री. देवेंद्रजी फडणवीस लिखित 'अर्थसंकल्प—सोप्या भाषेत' पुस्तक प्रकाशित होत असल्याचे समजून आनंद झाला.

'अर्थसंकल्प' कुटुंबाचा असो, महाराष्ट्रासारख्या मोठ्या राज्याचा असो को देशाचा, अर्थसंकल्पाचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. राज्याचा व देशाचा अर्थसंकल्प समाजजीवनावर प्रभाव टाकत असतो. जनतेच्या आशा-आकांक्षा-अपेक्षांना न्याय देण्याचे काम अर्थसंकल्पाच्या माध्यमातून होते. अर्थसंकल्प सर्वसामान्यांसाठी असतो आणि सगळ्यांना समजणं व सोप्या भाषेत समजणं हा हक्कच आहे. श्री. देवेंद्रजी फडणवीस यांनी लिहिलेल्या 'अर्थसंकल्प—सोप्या भाषेत' पुस्तकाने नागरिकांना त्यांचा हा महत्त्वाचा हक्क प्राप्त होण्यास मदत होईल, असा मला विश्वास आहे.

श्री. देवेंद्रजी फडणवीस हे राजकारण, समाजकारण, अर्थकारणाचा प्रदीर्घ अभ्यास असलेले लोकप्रतिनिधी आहेत. नगरसेवकपदापासून मुख्यमंत्रीपदापर्यंत तसेच विरोधी पक्षनेते म्हणूनही त्यांनी जबाबदारी पार पाडली आहे. उत्तम प्रशासक अशीही त्यांची ओळख आहे. राज्याची आर्थिक स्थिती, आर्थिक नियोजन, विकासाचा प्राधान्यक्रम याची त्यांना जाण आहे. त्यांनी लिहिलेल्या 'अर्थसंकल्प—सोप्या भाषेत' पुस्तकाने अर्थव्यवस्थेच्या सद्यस्थितीसह अर्थसंकल्प तयार करण्याची प्रक्रिया व सामान्य माणसाला त्याचा होणारा उपयोग सर्वांसमोर येण्यास मदत होईल.

सर्वसामान्य माणसाला अर्थसंकल्प समजला पाहिजे तो त्यांनी समजून घेतला पाहिजे, यासाठी श्री. देवेंद्रजी फडणवीस सातत्याने प्रयत्नशील आहेत. वर्ष २००५ मध्ये त्यांनी लिहिलेल्या 'अर्थसंकल्प म्हणजे काय ?' पुस्तकाला मिळालेला प्रतिसाद लक्षात घेता त्यांच्याकडून नवीन पुस्तकाची अपेक्षा होती. ती अपेक्षा 'अर्थसंकल्प—सोप्या भाषेत' पुस्तकाच्या माध्यमातून पूर्ण होत आहे, याचा आनंद आहे.

'अर्थसंकल्प—सोप्या भाषेत' पुस्तकात संविधानातील अर्थसंकल्पविषयक तरतुदी, अर्थसंकल्पविषयक संज्ञा व त्यांचे अर्थ, अर्थसंकल्प तयार करण्याची तसेच मंजूर करण्याची प्रक्रिया, अर्थसंकल्पविषयक प्रकाशने व अर्थसंकल्प सोप्या पद्धतीने कसा समजून घ्यावा, याचा अंतर्भाव केल्याने हे पुस्तक निश्चितच वाचनीय, संदर्भ व संग्राह्यमूल्य असलेले असेल, याची खात्री आहे.

'अर्थसंकल्प—सोप्या भाषेत' हे पुस्तक राजकारण, समाजकारण, अर्थकारणाचा अभ्यास करणाऱ्या व्यक्ती, संशोधक, विश्लेषक, लोकप्रतिनिधी, विद्यार्थी, सार्वजनिक जीवनात कार्य करणारे कार्यकर्ते तसेच सर्वसामान्य नागरिकांना उपयोगी ठरेल, असा विश्वास आहे.

अर्थसंकल्पासारख्या महत्त्वाच्या व समाजोपयोगी विषयावर पुस्तक लिहिल्याबद्दल सन्माननीय श्री. देवेंद्रजी फडणवीस यांचे अभिनंदन. त्यांच्या राजकीय व साहित्यिक वाटचालीला मनापासून शुभेच्छा. 'अर्थसंकल्प—सोप्या भाषेत' पुस्तक उपक्रमास मनःपूर्वक शुभेच्छा.

(अजित पवार)

दोन शब्द...

माहिती व विश्लेषण सामान्यांना सहज उपलब्ध होऊ लागले आहे. तरीही अर्थसंकल्पासंदर्भात मात्र माध्यमांमध्ये ज्या चर्चा होतात त्या साधारणपणे त्या त्या व्यक्तीच्या समजेवर (perception) आधारित असतात. अर्थसंकल्पाचे तांत्रिक विश्लेषण करून, आकडेवारीच्या आधारारवा या चर्चा होत नाहीत.

म्हणूनच, अर्थसंकल्प कसा वाचायचा हे अधिकाधिक लोकांनी समजून घेतले पाहिजे असे मला वाटते. इन्टरनेट कसे वापरायचे हे एकदा समजले की, जसे माहितीचे मायाजाल आपल्या पुढे खुले होते तसेच अर्थसंकल्पाचे आहे. कोणत्या अर्थसंकल्पीय प्रकाशनात काय पहायचे आणि माहितीची सांगड कशी घालायची हे कळले, तर हा विषय वाटतो तितका अवघड नाही. लोकप्रतिनिधींना तर जमिनी वास्तविकतांची (ground realities) अधिक चांगली जाण असते. अर्थसंकल्पातील आकड्यांचा अधिक चांगला अन्वयार्थ ते लावू शकतात. अर्थशास्त्राचे विद्यार्थी, चिकित्सक दृष्टीने संसदीय कामकाजाचा अभ्यास करणारे चिंतक आणि समाजकारणात रुची ठेवणारा सामान्य नागरिक यांना अभ्यासपूर्ण माहिती या पुस्तकातून मिळेल, असा मला विश्वास वाटतो.

माझे वडिल विधानपरिषदेचे माजी सदस्य स्व. गंगाधरराव फडणवीस आणि त्यांच्या पश्चात माझ्या पाठिशी खंबीरपणे उभी माझी आई सरिता फडणवीस यांना हे लेखन मी समर्पित करतो. या पुस्तकाला केंद्रीय अर्थमंत्री निर्मला सीतारामनजी यांनी आशिर्वाद दिले व मुख्यमंत्री उद्धवजी ठाकरे आणि वित्त मंत्री अजित दादा पवार यांनी शुभेच्छा दिल्या. मी त्यांचे आभार व्यक्त करतो. मला नेहमीच प्रोत्साहन देणारी माझी पत्नी अमृता व कन्या दिविजा यांचेही मी आभार मानतो. मला सातत्याने नवीन काहीतरी करण्याची ऊर्जा देणारा मित्रपरिवार व या पुस्तकाच्या निर्मितीमध्ये मला सहाय्य करणाऱ्या माझ्या सहकाऱ्यांना धन्यवाद. आपण या उपक्रमाचे स्वागत कराल, हा विश्वास बाळगतो. आपल्या प्रतिक्रिया जरूर कळवा.

साधारणपणे १५ वर्षांपूर्वी, आम्ही तरुण आमदारांनी एक अनौपचारिक 'युथ फोरम' स्थापन केले होते. एका बैठकीत अर्थसंकल्पाच्या बॅग भरून मिळणाऱ्या पुस्तकांचे करायचे काय यावर विनोद आणि खुमासदार चर्चा झाल्यानंतर काहीजणांनी माझ्याकडे "अर्थसंकल्प कसा वाचायचा हे आम्हाला शिकव" असे म्हटले. त्यातूनच २००५ मध्ये, मी 'अर्थसंकल्प म्हणजे नेमके काय?' हे पुस्तक लिहिले. विशेष म्हणजे या पुस्तकास सामान्य नागरिकांचाही चांगलाच प्रतिसाद मिळाला. अपेक्षा नसताना त्या पुस्तकाची दुसरी आवृत्तीही मला प्रकाशित करावी लागली होती. आज पुन्हा, बदललेल्या संदर्भासह या पुस्तकाचे पुनर्लेखन करण्याचा योग आला आहे. त्यानिमित्ताने आपल्याशी संवाद साधता येतोय, याचा मला अतिशय आनंद आहे.

अर्थसंकल्प म्हटले की, भल्याभल्यांना तो केवळ अर्थमंत्र्यांच्या भाषणापुरता मर्यादित विषय वाटतो. खरं तर अर्थसंकल्प हा केवळ ताळेबंदाचा दस्तावेज नाही, तर सरकारच्या धोरणाचे आणि कामगिरीचे ते एक प्रगटीकरण आहे. आजच्या तंत्रज्ञानाच्या युगात मुख्य प्रवाहातील माध्यमांमुळे व समाज माध्यमांमुळे

आपला,
देवेंद्र फडणवीस

या पुस्तकात काय वाचाल

१. अर्थसंकल्प समजून घेण्यापूर्वी...	९
२. अर्थसंकल्प विषयक संज्ञा मराठी व इंग्रजी शब्दप्रयोग	११
३. काही महत्त्वाच्या संकल्पनांचे स्पष्टीकरण	१४
४. संविधानात अर्थसंकल्प विषयक तरतुदी	१९
५. अशी असते अर्थसंकल्पाची रचना	२५
६. असा तयार होतो अर्थसंकल्प	३१
७. अर्थसंकल्पीय प्रकाशने	३४
८. अशी मिळते अर्थसंकल्पास मंजूरी	४१
९. अर्थसंकल्प कसा वाचावा आणि समजून घ्यावा	४९

संदर्भ:

- अर्थसंकल्प म्हणजे नेमके काय? (माझे स्वतःचे पुस्तक)
- महाराष्ट्र विधानसभा नियम, बारावी आवृत्ती
(महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय प्रकाशन)
- अर्थसंकल्प म्हणजे काय व विधिमंडळातील अर्थसंकल्प विषयक कार्यपद्धती
(महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय प्रकाशन)
- Fundamentals of Government Budgeting in India, S. P. Ganguly

अर्थसंकल्प समजून घेण्यापूर्वी...

बजेट हा अलिकडे इतका परवलीचा शब्द झाला आहे की, लहानथोरांच्या तोंडी तो आपण सर्रास ऐकतो. महाविद्यालयीन विद्यार्थी असो, काटकसरीने संसार करणारी गृहिणी असो, किंवा वार्धक्याकडे झुकलेले दाम्पत्य असो, प्रत्येकालाच आपापल्या बजेटची मोठी चिंता असते. जमेच्या मर्यादित स्रोतांच्या तुलनेत खर्चाला तोंड देताना आपल्या सगळ्यांना जी कसरत करावी लागते, थोड्याफार फरकाने तशीच कसरत राज्याच्या वित्त मंत्र्याला आणि सचिवालाही करावी लागते. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे आपल्या व्यक्तिगत बजेटचा परिणाम आपल्यापर्यंत किंवा आपल्या कुटुंबापर्यंत मर्यादित असतो. शासकीय अर्थसंकल्पाचे परिणाम मात्र दूरगामी असतात. शासनाने केलेली गुंतवणूक, तरतूद, कर आकारणी या सर्वांचा परिणाम प्रत्येक नागरिकावर होत असतो. म्हणूनच आपल्या सगळ्यांसाठी केंद्र किंवा राज्य सरकारचे बजेट हा उत्सुकतेचा विषय. येथे आपण त्याबद्दलच अधिक समजून घेणार आहोत. या विषयाच्या खोलात शिरण्यापूर्वी आपण थोडे या शब्दाच्या उत्पत्तिबाबत जाणून घेऊ.

थोडे मागे डोकावून पाहिले तर ‘बजेट’ या शब्दाची उत्पत्ती फ्रेंच भाषेतील ‘bougette’ म्हणजे ‘चामड्याचे पाकीट’ या शब्दापासून झालेली आहे. खरं तर या शब्दाचा आर्थिक-जमा खर्चाशी तसा काहीएक संबंध नाही. वित्त मंत्री चामड्याचे बॅगेतून आपल्या अर्थसंकल्पीय भाषणाची प्रत सभागृहात आणण्याची प्रथा असल्याने ‘बजेट’ हा शब्द रूढ झाला असेल कदाचित.

लोकसभेत असो किंवा विधानसभेत, अर्थसंकल्प जाहीर होण्यापूर्वी आणि विशेषतः तो जाहीर झाल्यानंतर माध्यमांमध्ये त्यावर सांगोपांग चर्चा घडत असतात. सर्व समाजघटक अगदी शेतकऱ्यांपासून ते उद्योजकांपर्यंत आणि विद्यार्थ्यांपासून ते गृहिणींपर्यंत प्रत्येक जण अर्थसंकल्पात स्वतःशी संबंधित तरतुदी काय, हे समजून घेण्याचा प्रयत्न करीत असतात आणि या चर्चांची, जीज्ञासांची उत्तरं ही मुख्यतः वित्त मंत्र्यांच्या भाषणातून शोधण्याचा

प्रयत्न केला जातो. संपूर्ण देशाचा किंवा एखाद्या राज्याचा आणि तोही पूर्ण वर्षभराचा हा संपूर्ण ताळेबंद अवघ्या तास-दीडतासांत सांगणे ही सुद्धा खरं म्हणजे वित्तमंत्र्यांसाठी एक कसरतच असते.

शासनाकडून वेळोवेळी अनेक घोषणा केल्या जातात. या घोषणांचे प्रतिबिंब हे अर्थसंकल्पात असणे अभिप्रेत असते. मात्र या घोषणांचे प्रतिबिंब अर्थसंकल्पात उमटले नाही म्हणजेच या घोषणांची पूर्तता करण्यासाठी आवश्यक तरतूद अर्थसंकल्पात केली गेली नाही, तर या घोषणा निव्वळ कागदावरच राहण्याची शक्यता असते. या अर्थाने पाहिले तर अर्थसंकल्प म्हणजे वार्षिक सोपस्कार नाही तर ते शासनाचे महत्त्वाचे धोरण असते. यावरून शासनाच्या प्राथमिकता (priorities) समजून घेता येतात. आगामी वर्षासाठी केलेल्या घोषणा, तरतुदीच नाहीत, तर गेल्या अर्थसंकल्पांमध्ये केलेल्या घोषणांचे, तरतुदींचे काय झाले, याचा सुद्धा लेखाजोखा त्यात असतो आणि सजग नागरिकांनी तो आवर्जून वाचायला हवा.

पण, ढीगभर पानांमध्ये सामावलेले हे दस्तावेज नेमके वाचायचे कसे, हाच अनेकांपुढे प्रश्न असतो. परिणामी लोकशाही प्रक्रियेतील हे महत्त्वपूर्ण दस्तावेज फार थोडी लोकं वाचतात आणि मुख्यत्वे वित्त मंत्र्यांचं भाषण तेवढं लक्षात राहतं. वित्त मंत्र्यांच्या भाषणापलीकडे अर्थसंकल्प ज्यांना समजून घ्यायचा आहे, अशा सामान्य नागरिकांसाठी, विद्यार्थ्यांसाठी, चिकित्सक अभ्यासकांसाठी, सामाजिक व राजकीय कार्यकर्त्यांसाठी हे पुस्तक अतिशय उपयुक्त ठरेल, असा मला विश्वास वाटतो. अर्थसंकल्पाशी संबंधित संवैधानिक तरतुदी, विविध अर्थसंकल्पीय प्रकाशनांचे प्रयोजन, मागील वर्षी केलेल्या घोषणांची सद्यस्थिती, विविध निकषांवर राज्याची आर्थिक स्थिती, विविध क्षेत्रांसाठी किंवा समाजघटकांसाठी केलेल्या तरतुदी हे सगळं अर्थसंकल्पात कसं वाचायचं, याची माहिती हे पुस्तक देईल. या पुस्तिकेचे लिखाण करताना राज्याचा अर्थसंकल्प केंद्रस्थानी ठेवण्यात आला आहे.

२

अर्थसंकल्प विषयक संज्ञा मराठी व इंग्रजी शब्दप्रयोग

दैनंदिन जीवनामध्ये अर्थसंकल्प विषयक इंग्रजी शब्द अधिक रूढ आहेत असे माझे निरीक्षण आहे. यासाठी विषयाला हात घालण्यापूर्वी महत्वाच्या संज्ञा मराठी व इंग्रजी मध्ये येथे देत आहे.

क्र	मराठी शब्दप्रयोग	इंग्रजी शब्दप्रयोग
१	अर्थसंकल्प	Budget
२	वित्त विधेयक	Finance Bill
३	एकत्रित निधी	Consolidated Fund
४	आकस्मिकता निधी	Contingency Fund
५	लोकलेखा	Public Accounts
६	हमी	Guarantee
७	भारित खर्च	Charged Expenditure
८	दत्तमत खर्च	Voted Expenditure
९	वार्षिक वित्तविषयक विवरणपत्र	Annual Financial Statement
१०	महसुली जमा / खर्च	Revenue Receipts / Expenditure
११	भांडवली जमा / खर्च	Capital Receipts / Expenditure
१२	कपात सूचना	Cut Motion
१३	विनियोजन विधेयक / अधिनियम	Appropriation Bill / Act
१४	अनुदानाची मागणी	Demand for Grants

क्र	मराठी शब्दप्रयोग	इंग्रजी शब्दप्रयोग
१५	पुरवणी मागणी	Supplementary Demand
१६	लाक्षणिक मागणी	Token Demand
१७	अधिक खर्चाची मागणी	Excess Demand
१८	लोकलेखा समिती	Public Accounts Committee
१९	लेखानुदान	Vote on Account
२०	अग्रिम	Advance
२१	भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक	Comptroller and Auditor General of India (CAG)
२२	महालेखापाल	Accountant General
२३	लेखे	Accounts
२४	कर	Tax
२५	अनुदान	Grant-in-Aid
२६	व्याज	Interest
२७	ऋण	Debt
२८	कर्ज व आगाऊ रकमा	Loans and Advances
२९	भविष्य निर्वाह निधी	Provident Fund
३०	ठेवी	Deposits
३१	वित्त आयोग	Finance Commission
३२	शिल्लक	Surplus
३३	महसुली तूट / अधिक्य	Revenue Deficit / Surplus
३४	अर्थसंकल्पीय तूट / अधिक्य	Budgetary Deficit / Surplus

क्र	मराठी शब्दप्रयोग	इंग्रजी शब्दप्रयोग
३५	राजकोषीय तूट	Fiscal Deficit
३६	प्राथमिक तूट	Primary Deficit
३७	पुनर्विनियोजन विधेयक	Re-appropriation Bill
३८	नियतव्यय	Outlay
३९	अर्थसंकल्पीय अंदाज	Budget Estimate
४०	सुधारित / सुधारलेले अंदाज	Revised Estimate
४१	प्रत्यक्ष रकमा	Actuals
४२	सकल राष्ट्रीय उत्पन्न	Gross Domestic Product
४३	उपकर	Cess
४४	शास्ती	Fine or Penalties
४५	राखीव निधी	Reserved Fund
४६	सर्वसाधारण सेवा	General Services
४७	सामाजिक सेवा	Social Services
४८	आर्थिक सेवा	Economic Services
४९	मुख्य शीर्ष	Major Head
५०	गौण शीर्ष	Minor Head
५१	उप शीर्ष	Sub Head
५२	तपशीलवार शीर्ष	Detailed Head
५३	मत्ता	Asset
५४	दायित्व	Liability

काही महत्वाच्या संकल्पनांचे स्पष्टीकरण

काही संकल्पनांचे ढोबळ अर्थ माहीत असतील तर विषय समजणे सोपे होईल या दृष्टीकोनातून महत्वाच्या संज्ञा / संकल्पना येथे स्पष्ट करित आहे. पुस्तकात पुढेही त्यांचा उल्लेख येईल तेव्हा काही प्रमाणात पुनरावृत्ती होऊ शकते. मात्र त्याला इलाज नाही.

आर्थिक वर्ष: दिनांक १ एप्रिल ते दिनांक ३१ मार्च या कालावधीस 'आर्थिक वर्ष' समजले जाते. दिनांक १ एप्रिल २०२० ते दिनांक ३१ मार्च २०२१ म्हणजेच २०२०-२१ या वर्षासाठीचा अर्थसंकल्प २०१९-२० या वर्षाच्या अखेरीस मांडला जातो. या उदाहरणात २०२०-२१ हे आगामी आर्थिक वर्ष व २०१९-२० हे चालू आर्थिक वर्ष समजले जाते.

वित्त विधेयक: कर आकारणी, कर रचनेतील बदल, कर्ज उभारणी, हमी, एकत्रित निधी, आकस्मिकता निधी, भारित खर्च, लोकलेखेतील जमा, लेखापरीक्षण, आदी बाबींसंदर्भातील विधेयके 'वित्त विधेयके' समजली जातात. वित्त विधेयक व इतर विधेयक यांच्या मंजूरीची प्रक्रिया वेगवेगळी असते. ती पुढे स्पष्ट केलेली आहे. विधेयक मंजूर झाले की, त्याचा कायदा (अधिनियम) बनतो.

वार्षिक वित्तविषयक विवरणपत्र (अर्थसंकल्प): हे विवरणपत्र म्हणजे संसद व विधिमंडळाच्या सभागृहांसमोर मांडला जाणारा आर्थिक वर्षाच्या जमा खर्चाच्या अंदाजाचा ताळेबंद. या विवरणपत्रास आपण सामान्य भाषेत 'अर्थसंकल्प' असे म्हणतो.

एकत्रित निधी (राज्याची तिजोरी): शासनाला कर व इतर मार्गाने प्राप्त होणारा सर्व महसूल जसे अनुदाने, व्याज, इत्यादी तसेच शासनाने घेतलेली कर्जे, शासनाने दिलेल्या कर्जाच्या परतफेडीतून शासनास प्राप्त झालेला निधी याचा अंतर्भाव 'एकत्रित निधी' मध्ये होतो. एकत्रित निधी म्हणजे जणू राज्याची तिजोरी.

विनियोजन विधेयक (तिजोरीची चावी): विधिमंडळाने अर्थसंकल्प

मंजूर केल्यानंतर हे विधेयक मांडले जाते. याचे कायद्यात रुपांतर झाल्यानंतरच शासनाला एकत्रित निधीतून खर्च करण्याची परवानगी मिळते. हे वित्त विधेयक असते. एकत्रित निधीची तिजोरी उघडण्याची ही चावी आहे.

लोकलेखा: भविष्य निर्वाह निधी, ठेकेदारांकडून मिळालेल्या ठेवी अशा जमा जेथे शासनाची भूमिका बँकरची आणि विश्वस्ताची असते, अशा निधीस 'लोकलेखा' म्हणतात.

आकस्मिकता निधी: अर्थसंकल्पात समाविष्ट नसलेल्या अनपेक्षित व तातडीच्या खर्चासाठी हा निधी वापरला जातो.

लेखानुदान: नवीन आर्थिक वर्ष सुरु होण्यापूर्वी विनियोजन विधेयकाचे कायद्यात रुपांतर झाले नाही तर १ एप्रिलपासून शासनाला एकत्रित निधीतून खर्च करता येत नाही. यासाठी विधानसभा शासनाला खर्चासाठी अग्रिम देण्यास मान्यता देते. या प्रक्रियेस 'लेखानुदान' म्हणतात.

भारित खर्च: राज्यपाल, न्यायाधीश, विधानसभा अध्यक्ष व उपाध्यक्ष, विधानपरिषद सभापती व उपसभापती यांचे पगार, भत्ते, शासनाने घेतलेल्या कर्जावरील व्याज, न्यायालयांच्या आदेशानुसार करावयाचा खर्च अशा काही खर्चाच्या बाबी विधानसभा नाकारू शकत नाही. या खर्चास 'भारित खर्च' म्हणतात. या खर्चाच्या अंदाजाची अनुदानाची मागणी विधानसभेत मतदानासाठी टाकली जात नाही.

दत्तमत खर्च: एकत्रित निधीमधून भारित खर्चाव्यतिरिक्त करण्यात येणारा इतर सर्व खर्च म्हणजे 'दत्तमत खर्च' होय. अशा सर्व खर्चाचे अंदाज म्हणजेच त्या खर्चाच्या अनुदानाच्या मागण्या या विधानसभेत मतदानाला टाकल्या जातात.

महसुली जमा: महसुली जमेचे कर महसूल व करेतर महसूल असे दोन भाग असतात. राज्य शासनाचे स्वतःचे कर, सेस, शुल्क या माध्यमातून मिळणारे

उत्पन्न, केंद्रीय कर व शुल्कातील राज्य शासनाचा हिस्सा म्हणजे राज्याचा कर महसूल. या शिवाय शासनास मिळणारे व्याज, शास्ती, केंद्र शासनाकडून मिळणारी अनुदाने म्हणजे करेतर महसूल होय.

महसुली खर्च: वेतन, निवृत्ती वेतन, राज्याचे प्रशासन, विधिमंडळ, कर वसुली, कर्जाची परतफेड, व्याज प्रदान, स्थानिक स्वराज्य संस्था वा इतर संस्थांना देण्यात येणारी अनुदाने, शासनाच्या विविध विभागांतर्गत प्रशासकीय खर्च या सर्वांचा समावेश महसुली खर्चांमध्ये होतो.

महसुली तूट किंवा शिल्लक: महसुली जमेपेक्षा महसुली खर्च अधिक असल्यास अर्थसंकल्प महसुली तुटीचा मानला जातो. तर महसुली जमा महसुली खर्चापेक्षा अधिक असल्यास अर्थसंकल्प महसुली शिल्लकीचा मानला जातो.

भांडवली जमा: शासनाने उभारलेली कर्जे, दिलेल्या कर्जाच्या वसुलीतून मिळालेल्या रकमा व मत्तेच्या विक्रीतून प्राप्त झालेले उत्पन्न यांचा समावेश भांडवली जमेमध्ये होतो.

भांडवली खर्च: मत्ता निर्माण करण्याकरिता किंवा प्राप्त करण्याकरिता केलेला खर्च म्हणजे 'भांडवली खर्च' होय. जमीन अधिग्रहण, रस्ते पुलांची बांधकामे, पाटबंधारे वा ऊर्जा निर्मितीवरील खर्च, कर्ज रोख्यातील गुंतवणूक अशा खर्चाचा भांडवली खर्चात समावेश होतो. ज्या अर्थसंकल्पात भांडवली खर्च किंवा गुंतवणूक अधिक तो अर्थसंकल्प अधिक चांगला समजला जातो.

अर्थसंकल्पीय तूट किंवा शिल्लक: एकूण जमा (महसुली अधिक भांडवली) व एकूण खर्च (महसुली आधिक भांडवली) यातील फरक म्हणजे 'अर्थसंकल्पीय तूट किंवा शिल्लक'.

राजकोषीय तूट: अर्थसंकल्पीय तूट अधिक कर्ज व दायित्वांच्या रकमा मिळून राजकोषीय तूट बनते.

प्राथमिक तूट: राजकोषीय तुटीमधून व्याज प्रदानाच्या रकमा वजा केल्यास जी रक्कम येते त्यास 'प्राथमिक तूट' असे म्हणतात.

अनुदानाची मागणी: अर्थसंकल्पात समाविष्ट केलेला अपेक्षित खर्च त्याच्या उद्दिष्टांसह अनुदानाच्या मागणीच्या स्वरूपात विधिमंडळासमोर मंजूरीसाठी मांडला जातो. साधारणपणे प्रत्येक विभागासाठी प्रस्तावित केलेल्या अनुदानासाठी स्वतंत्र मागणी केली जाते. प्रत्येक मंत्र्याला आपल्या विभागाचे बजेट मागणी स्वरूपात सभागृहासमोर ठेऊन मान्य करून घ्यावे लागते.

पुरवणी मागणी: अर्थसंकल्प तयार करताना ज्या खर्चाची कल्पना करण्यात आली नव्हती असा खर्च उद्भवल्यास किंवा अंदाजित केल्यापेक्षा अधिक खर्च होणार असल्यास असा खर्च त्याच्या स्पष्टीकरणासह विधिमंडळासमोर पुरवणी मागण्यांच्या स्वरूपात मांडला जातो.

लाक्षणिक मागणी: ज्या खर्चास मंजूरी घेतलेली आहे, अशा मंजूर रकमेतील शिल्लक रक्कम नवीन कामासाठी वापरायची असेल तर त्यास विधिमंडळाची परवानगी घेण्यासाठी लाक्षणिक मागणी केली जाते.

अधिक खर्चाची मागणी: विनियोजन अधिनियमाच्या मर्यादेपलीकडे मागील वर्षात होऊन गेलेला खर्च नियमात बसविण्यासाठी लेखापरीक्षणानंतर तो विधिमंडळासमोर मान्यतेसाठी सादर केला जातो. त्यास अधिक खर्चाची मागणी असे संबोधतात. पुरवणी व लाक्षणिक मागणी ही नेहमी चालू आर्थिक वर्षासाठी असते तर अधिक खर्चाची मागणी ही मागील वर्षासाठी असते.

पुनर्विनियोजन विधेयक: विनियोजन विधेयकाची प्रक्रिया पुरवणी मागण्यांसंदर्भातही राबविली जाते. पुरवणी मागण्यांसंदर्भातील विधेयकास 'पुनर्विनियोजन विधेयक' असे म्हणतात.

नियतव्यय: विनियोजन विधेयकानुसार खर्चास घालून दिलेली नियोजित मर्यादा म्हणजे 'नियतव्यय'.

अर्थसंकल्पीय अंदाज: आगामी आर्थिक वर्षासाठीचे जमा-खर्चाचे अंदाज वार्षिक वित्तविषयक विवरणपत्राद्वारे सादर केले जातात. या अंदाजांना 'अर्थसंकल्पीय अंदाज' असे म्हणतात.

सुधारित अंदाज: येत्या वर्षाचे जमाखर्चाचे अंदाज देताना त्यासोबत चालू वर्षाची जमा-खर्चाची स्थिती सांगितली जाते. वर्ष पूर्ण झालेले नसते त्यामुळे अचूक जमाखर्च सांगणे शक्य नसते. साधारणपणे दहा महिन्यांचा जमा-खर्च व उर्वरित दोन महिन्यांसाठीचा अंदाज या आधारे 'सुधारित अंदाज' दिले जातात.

प्रत्यक्ष रकमा: येत्या वर्षाचे अर्थसंकल्पीय अंदाज, चालू वर्षाचे सुधारित अंदाज या सोबत मागील वर्षात झालेला जमा-खर्चही सांगितला जातो. मागील वर्षीच्या प्रत्यक्ष जमा-खर्चास 'प्रत्यक्ष रकमा' म्हटले जाते.

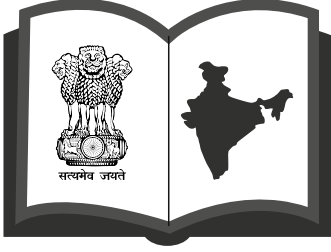
(मार्च, २०१९ मध्ये अर्थमंत्र्यांनी २०१९-२० आर्थिक वर्षाचा अर्थसंकल्प मांडला. २०१९-२० या वर्षासाठी अर्थसंकल्पीय अंदाज वर्तविताना, २०१८-१९ या चालू वर्षाचे सुधारित अंदाज व २०१७-१८ या वर्षाच्या प्रत्यक्ष रकमा यांची माहितीही अर्थसंकल्पीय प्रकाशनांमध्ये दिलेली असते.)

कपात सूचना: शासनाने सादर केलेल्या दत्तमत अनुदानाच्या मागण्यांशी संबंधित कोणतेही अनुदान कमी करण्यासाठी, त्यातील एखादी बाब वगळण्यासाठी किंवा कमी करण्यासाठी विधानसभा सदस्यांना कपात सूचना देता येते. यावर चर्चा व मतदान होते.

सकल राष्ट्रीय / राज्य उत्पन्न (जीडीपी / जीएसडीपी): संबंधित आर्थिक वर्षात संबंधित देशाच्या/राज्याच्या नागरिकांनी देशात/राज्यात उत्पादित केलेल्या वस्तू, सेवा, मत्ता यांचे एकूण मूल्य म्हणजे सकल राज्य उत्पन्न. राज्य उत्पन्नाच्या वाढीचा दर हा राज्याच्या विकासाचा मापदंड समजला जातो. साधारणतः राज्याची आर्थिक स्थिती समजून घेण्याचे निर्देशांक राज्य सकल उत्पन्नाच्या तुलनेत मापले जातात. जसे कर्जाचे, राजकोषीय तुटीचे सकल उत्पन्नाशी प्रमाण.

**GDP/
GSDP**

संविधानात अर्थसंकल्प विषयक तरतुदी

संसदीय लोकशाही मार्गाने राज्यकारभार करताना लोकशाहीच्या प्रत्येक स्तंभाचे अधिकार, कर्तव्ये, त्यांच्यातील परस्पर संबंध, एकमेकांप्रती उत्तरदायित्व याचे सखोल मार्गदर्शन भारताच्या संविधानात आपण पाहतो. राज्यकारभाराचे नियम संविधानाने आखून दिलेले आहेत. यामध्ये देशाच्या,

राज्याच्या आर्थिक कारभाराविषयी नियमांचाही समावेश आहे. अर्थसंकल्प तयार करणे किंवा सादर करणे हा शासनाचा अधिकार नसून कर्तव्य आहे. केंद्रात संसदेची आणि राज्यात विधिमंडळाची अर्थसंकल्पास मान्यता घेणे शासनास बंधनकारक आहे. शासन प्रत्येक पैशाच्या खर्चासाठी विधिमंडळास उत्तरदायी असते.

संविधानातील अर्थसंकल्प विषयक महत्त्वाचे अनुच्छेद व त्यातील तरतुदी ढोबळमानाने पुढीलप्रमाणे आहेत. जेथे संसद व विधिमंडळ या संदर्भात स्वतंत्रपणे तरतुदी आहेत, तेथे पुनरावृत्ती टाळण्यासाठी संबंधित दोन्ही अनुच्छेद एकत्र नमूद केले आहेत.

अनुच्छेद ११२ व २०२:

प्रत्येक आर्थिक वर्षाच्या जमा-खर्चाच्या अंदाजाचा ताळेबंद म्हणजेच अर्थसंकल्प संसद व विधिमंडळाच्या सभागृहांसमोर मांडण्याचे बंधन या अनुच्छेदाने शासनावर घातलेले आहे. राष्ट्रपती वा राज्यपालांच्या वतीने संबंधित शासन अर्थसंकल्प सादर करते.

संविधानात कोठेही अर्थसंकल्प असा शब्द वापरलेला आपल्याला आढळत नाही. त्याऐवजी वार्षिक वित्तविषयक विवरणपत्र म्हणून उल्लेख असून या विवरणपत्रात एकत्रित निधीतून करावयाचा भारित व दत्तमत आणि महसुली व भांडवली खर्च स्वतंत्रपणे दाखविण्याचे बंधन आहे.

अनुच्छेद ११३ व २०३:

एकत्रित निधीतून करावयाचा दत्तमत खर्च अनुदानाच्या मागणीच्या स्वरूपात शासनाने सभागृहास सादर केल्यानंतर त्यावर मतदान घेऊन त्यास मान्यता देण्याचा, मागणी नाकारण्याचा वा त्यात कपात करण्याचा अधिकार संसद वा विधिमंडळास आहे. भारत स्वरूपाच्या खर्चावर सभागृहात चर्चा झाली तरी त्यावर मतदान मात्र होऊ शकत नाही.

अनुच्छेद ११४ व २०४:

अनुच्छेद ११३ व २०३ अनुसार अनुदानाच्या मागण्या संमत झाल्यानंतर एकत्रित निधीमधून खर्च करण्यासाठी शासन विनियोजन विधेयकाच्या माध्यमातून संसद किंवा विधिमंडळाची मान्यता मिळविते. या विधेयकाचे कायद्यात रुपांतर झाल्यानंतरच शासनास वार्षिक वित्तविषयक विवरणपत्रात नमूद केलेल्या अंदाजाच्या मर्यादित खर्च करता येतो.

अनुच्छेद १०९ व १९८:

या अनुच्छेदांतील तरतुदीनुसार वित्त विधेयक राज्यसभा वा विधानपरिषदेत मांडता येत नाही. लोकसभा किंवा विधानसभेने वित्त विधेयक मंजूर केल्यानंतर ते राज्यसभा वा विधानपरिषदेत पाठविले जाते. राज्यसभा व विधानपरिषदेस विधेयक नाकारण्याचा अधिकार नाही, ते केवळ सुधारणा सुचवू शकतात. राज्यसभा वा विधानपरिषदेने पाठविलेल्या शिफारशी स्वीकारण्याचा किंवा नाकारण्याचा अधिकार लोकसभा वा विधानसभेचा असतो.

अनुच्छेद ११० व १९९:

या अनुच्छेदांत वित्त विधेयकाची व्याख्या करण्यात आलेली आहे. कर आकारणी, कर रचनेतील बदल, कर्ज उभारणी, हमी, एकत्रित निधी, आकस्मिकता निधी, भारत खर्च, लोकलेखेतील जमा, लेखापरीक्षण, आदी बाबींसंदर्भातील विधेयके वित्त विधेयके समजली जातात. एखादे विधेयक वित्त विधेयक आहे किंवा नाही या संदर्भात प्रश्न निर्माण झाल्यास लोकसभा वा विधानसभा अध्यक्षांचा त्या संदर्भातील निर्णय अंतिम समजला जातो.

अनुच्छेद ११५ व २०५:

विनियोजन अधिनियमाच्या मर्यादेपलीकडे अधिकचा खर्च करण्याची शासनास आवश्यकता भासल्यास किंवा एखादी नवी सेवा अंतर्भूत केल्यास त्यासाठी येणाऱ्या खर्चासाठी पुरवणी मागण्या करण्याची तरतूद या अनुच्छेदात आहे. ज्या खर्चास पूर्वीच मंजुरी घेतलेली आहे, अशा मागणीतील शिल्लक रक्कम नवीन कामासाठी वापरायची असेल तर त्यास संसद वा विधिमंडळाची परवानगी घेण्यासाठी लाक्षणिक मागणी केली जाते. जर खर्च होऊन गेला असेल तर असा खर्च नियमात बसविण्यासाठी लेखापरीक्षणानंतर तो लोकलेखा समिती समोर सादर केला जातो. समितीच्या अहवालानुसार त्यानंतर हा खर्च अधिक खर्चाच्या मागण्यांच्या स्वरूपात संसद वा विधिमंडळासमोर मान्यतेसाठी सादर केला जातो.

अनुच्छेद ११६ व २०६:

नवीन आर्थिक वर्ष सुरु झाल्यानंतर, विनियोजन विधेयकाच्या मंजूरीची प्रक्रिया पूर्ण होईपर्यंत वित्तविषयक विवरणपत्रातील अंदाजाच्या मर्यादित शासनाला खर्चासाठी लेखानुदानाद्वारे अग्रिम मिळविण्याची तरतूद या अनुच्छेदांत करण्यात आली आहे.

अनुच्छेद ११७ व २०७:

राष्ट्रपती किंवा राज्यपालांच्या शिफारशीशिवाय वित्तविषयक विधेयक सादर करता येत नाही. असे विधेयक राज्यसभा वा विधानपरिषदेत पूरःस्थापित (introduce) करता येत नाही.

अनुच्छेद १५०:

भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक म्हणजेच शासनाचे ऑडीटर (CAG) यांच्या सल्ल्यानुसार राष्ट्रपतींनी ठरवून दिल्यानुसार केंद्र व राज्य शासनाला लेखे ठेवण्याचे बंधन या अनुच्छेदाने घातलेले आहे.

अनुच्छेद १५१:

भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक राष्ट्रपती वा राज्यपालांना लेखापरीक्षण अहवाल सादर करतात. ते संसद वा विधिमंडळाच्या सभागृहांपुढे सादर करण्याचे बंधन शासनावर असते.

अनुच्छेद २६५:

कायदेशीर प्राधिकरणाशिवाय कुणालाही कर आकारता येत नाही वा कराची वसुली करता येत नाही.

अनुच्छेद २६६:

या अनुच्छेदांतर्गत एकत्रित निधी व लोकलेखा यांची निर्मिती करण्यात आली आहे. शासनाला कर व इतर मार्गाने प्राप्त होणारा सर्व महसूल (अनुदाने, व्याज, इत्यादी), शासनाने घेतलेली कर्जे, शासनाने दिलेल्या कर्जांच्या परतफेडीतून शासनास प्राप्त झालेला निधी या सर्वांचा अंतर्भाव 'एकत्रित निधी' मध्ये होतो. याशिवाय शासनास प्राप्त होणारा निधी (जसे भविष्य निर्वाह निधी, ठेकेदारांकडून मिळालेल्या ठेवी) लोकलेखा अंतर्गत जमा होतो. या निधीच्या बाबतीत शासनाची भूमिका बँकरची आणि विश्वस्ताची असते. यातून करण्यात येणाऱ्या खर्चास संसद वा विधिमंडळाच्या मान्यतेची आवश्यकता नसते.

अनुच्छेद २६७:

या अनुच्छेदाद्वारे आकस्मिकता निधीची निर्मिती करण्यात आलेली आहे. राष्ट्रपती व राज्यपालांच्या अखत्यारीतील हा निधी अनपेक्षित व तातडीच्या खर्चासाठी वापरला जातो. या निधीतून करण्यात आलेल्या खर्चाला पुरवणी मागण्यांच्या माध्यमातून विधिमंडळाची कार्योत्तर मंजूरी घेतल्यानंतर एकत्रित निधीतून तेवढी रक्कम पुन्हा आकस्मिकता निधीमध्ये जमा केली जाते.

अनुच्छेद २७५:

वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार केंद्राच्या एकत्रित निधीतून राज्यांना अनुदान देण्याची तरतूद या अनुच्छेदात करण्यात आली आहे.

अनुच्छेद २८० व २४३:

या अनुच्छेदांतील तरतुदीनुसार राष्ट्रपती व राज्यपाल दर पाच वर्षांनी अनुक्रमे केंद्रीय वित्त आयोगाचे व राज्य वित्त आयोगाचे गठन करतात. केंद्र शासनाच्या करातील राज्यांचा हिस्सा व केंद्राच्या एकत्रित निधीतून राज्यांना द्यावयाच्या अनुदानाची तत्वे या संदर्भात केंद्रीय वित्त आयोग शिफारशी करतो. तर राज्य शासनाने स्थानिक स्वराज्य संस्थांना द्यावयाच्या अनुदानाच्या संदर्भातील शिफारशी राज्य वित्त आयोग करतो.

अनुच्छेद २८१:

वित्त आयोगाच्या शिफारशींवर शासनाने कार्यपालन अहवाल सादर करण्याचे बंधन या अनुच्छेदाने घातलेले आहे.

अनुच्छेद २९२:

संसदेने कायद्याद्वारे घालून दिलेल्या मर्यादित एकत्रित निधीच्या हमीवर कर्ज उभारण्याचा वा कर्जास हमी राहण्याचा अधिकार या अनुच्छेदाद्वारे शासनास प्राप्त झाला आहे.

या सर्व तरतुदी पाहिल्यावर आपल्या लक्षात येईल की, लेखे ठेवण्याची पद्धत, स्थानिक स्वराज्य संस्थांना निधीचे हस्तांतरण, अर्थसंकल्प सादर करून खर्चास पूर्व परवानगी घेणे, मंजुरीपेक्षा अधिक झालेला खर्च नियमानुकूल करून घेणे या सर्वांसाठी शासन / प्रशासन वित्त आयोग वा भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यासारख्या संवैधानिक यंत्रणा किंवा विधिमंडळ जबाबदार असते. त्याचवेळी शासनास लेखानुदान किंवा कर्ज उभारण्याचा अधिकार देऊन आपली कर्तव्ये पार पाडण्यासाठी सक्षमही केले गेले आहे. अशाप्रकारे संविधानाने जबाबदाऱ्या, अधिकार यांच्यामध्ये योग्य नियंत्रण व संतुलन राखलेले आहे.

अशी असते अर्थसंकल्पाची रचना

राष्ट्रपतींनी संमत केलेल्या व भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांनी ठरवून दिलेल्या पद्धतीनेच शासनास आपले लेखे ठेवावे लागतात. यामुळे लेख्यांचे व्यवस्थापन व नियंत्रण प्रभावीपणे होऊ शकते.

अर्थसंकल्पाचे तीन प्रमुख भाग असतात.

एकत्रित निधी: महसुली जमा, भांडवली जमा, महसुली खर्च, भांडवली खर्च, ऋण शीर्षाखालील जमा (कर्जे व आगाऊ रकमा), ऋण शीर्षाखालील खर्च, आकस्मिकता निधीकडे केलेली हस्तांतरणे यांचा समावेश यामध्ये असतो.

आकस्मिकता निधी: संविधानाच्या अनुच्छेद २६७ अनुसार, स्थापन करण्यात आलेला हा निधी विशिष्ट रकमेचा असतो. अनपेक्षित व तातडीचा खर्च यातून भागविला जातो. नंतर विधिमंडळाची त्या खर्चास मान्यता घेऊन सदर रकमेची एकत्रित निधीतून आकस्मिकता निधीमध्ये भरपाई केली जाते. या निधीची सध्याची मर्यादा रु. १५० कोटी आहे.

लोकलेखा: एकत्रित निधीमध्ये अंतर्भूत रकमा वगळता शासनाला प्राप्त होणाऱ्या इतर रकमा, जेथे शासनाची भूमिका बँकरची असते, अशा जमा व त्यासंदर्भातील खर्च यांचा समावेश लोकलेखा विभागात होतो. भविष्य निर्वाह निधी, ठेकेदारांकडून प्राप्त ठेवी तसेच राज्य मार्ग निधी, शिक्षण उपकर निधी यासारखे राखीव निधी याद्वारे प्राप्त होणाऱ्या रकमा व त्या संबंधितांना परत करण्यासंदर्भातील व्यवहार या विभागात मोडतात.

एकत्रित निधीतील जमा खर्चाचे महसुली व भांडवली असे वर्गीकरण असते. तर खर्चाचे भारित व दत्तमत असेही वर्गीकरण केलेले असते. लेखे ठेवण्यासाठी पुढीलप्रमाणे विशिष्ट रचना ठरवून देण्यात आलेली आहे.

क्षेत्र: सर्वसाधारण सेवा, सामाजिक सेवा, आर्थिक सेवा

उपक्षेत्र: जसे प्रशासकीय सेवा, आरोग्य व कुटुंब कल्याण, पाटबंधारे व पूर नियंत्रण

मुख्य शीर्ष: प्रत्येक मुख्य शीर्ष हा चार अंकी आकडा असतो. ० व १ ने सुरु होणारी मुख्य शीर्षे महसुली जमेची असतात. २ व ३ ने सुरु होणारी महसुली खर्चाची, ४ व ५ ने सुरु होणारी भांडवली खर्चाची तर ६ व ७ ने सुरु होणारी शीर्षे कर्ज व अग्रीमांशी संबंधित असतात. तर ८ अंकाने सुरु होणारे मुख्य शीर्ष आकस्मिकता निधी व लोकलेखा यांचेशी संबंधित असते.

उदाहरणार्थ: गृहनिर्माणातून शासनास मिळणारा करेतर महसूल ०२१६ या मुख्य शीर्षाखाली, गृहनिर्माणावर होणारा महसुली खर्च २२१६ या मुख्य शीर्षाखाली, गृहनिर्माणावर होणारा भांडवली खर्च ४२१६ या मुख्य शीर्षाखाली, गृहनिर्माणासाठी घेतलेली कर्जे ६२१६ या शीर्षाखाली दाखविली जातात.

गौण शीर्ष: हा दोन अंकी आकडा असतो व यावरून खर्च कोणत्या प्रकारच्या कार्यासाठी अभिप्रेत आहे, हे समजू शकते. मुख्य शीर्षाद्वारे कार्य समजते तर गौण शीर्षाद्वारे कार्यक्रम समजतो.

उप शीर्ष: राज्य शासन आपल्या अधिकारात आवश्यकतेनुसार उप शीर्षे तयार करते. उप शीर्षाद्वारे योजना समजते.

तपशीलवार शीर्ष: याद्वारे खर्चाचे अचूक प्रयोजन समजते.

उदाहरण: राज्यातील टंचाईग्रस्त भागातील विद्यार्थ्यांची परीक्षा फी माफ करण्यासंदर्भातील खर्च अर्थसंकल्पात कसा दाखविला जाईल हे आपण पाहू:

शीर्ष	तपशील
क्षेत्र	सामाजिक सेवा
उपक्षेत्र	शिक्षण, क्रीडा, कला व संस्कृती
मुख्य शीर्ष	२२०२, सर्वसाधारण शिक्षण
गौण शीर्ष	८०, सर्वसाधारण
उप शीर्ष	८००, इतर खर्च
तपशीलवार शीर्ष	०४, अवर्षणग्रस्त खेड्यातील विद्यार्थ्यांना परीक्षा फी माफी

एकत्रित निधीतील महसुली व भांडवली जमा खर्चाच्या घटकांची (उपघटकांची) तसेच लोकलेखामधील जमा- खर्चाची शीर्षे यांची उदाहरणे येथे वाचकांच्या माहितीसाठी देत आहे.

महसुली जमा:

- राज्याचा स्वतःचा कर महसूल (जमीन महसूल, मुद्रांक व नोंदणी फी, राज्य उत्पादन शुल्क, विक्रीकर, राज्य वस्तू व सेवा कर, वाहनांवरील कर, वीजेवरील कर व शुल्क)
- करांव्यतिरिक्त / करेतर महसूल (व्याजाच्या जमा रकमा, करांव्यतिरिक्त इतर महसूल जसे शासकीय मुद्रणालयाचे उत्पन्न, कारागृहात तयार केलेल्या वस्तूंची विक्री)
- केंद्रीय करांतील हिस्सा (निगम कर, संपत्ती कर, केंद्रीय उत्पादन शुल्क, सेवा कर, केंद्रीय वस्तू व सेवा कर) केंद्र शासनाकडून सहायक अनुदाने

भांडवली जमा:

- संकीर्ण भांडवली जमा (जसे शासनाने एखादी मत्ता विकल्यामुळे प्राप्त झालेले उत्पन्न)
- सरकारी ऋण (राज्य शासनाने उभे केलेले देशांतर्गत कर्ज व केंद्र शासनाकडून घेतलेले कर्ज वा आगाऊ रकमा)
- राज्य शासनाने दिलेल्या कर्जाची झालेली वसुली
- लोकलेखातून खर्च वजा जाता निव्वळ जमा

महसुली खर्च: या खर्चाचे विकास व विकासेतर खर्च असे दोन प्रकारे वर्गीकरण होते.

- महसुली विकास खर्च
सामाजिक सेवांवरील खर्च (शिक्षण, आरोग्य, पाणी पुरवठा, पोषण आहार, समाजकल्याण, इत्यादी)

आर्थिक सेवांवरील खर्च (कृषी, पाटबंधारे, ऊर्जा, उद्योग, वाहतूक व दळणवळण, इत्यादी)

स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अनुदाने व अंशदाने

- महसुली विकासेतर खर्च

सर्वसाधारण सेवांवरील खर्च (राज्याची अंगे, प्रशासकीय सेवा, निवृत्ती वेतन यावरील खर्च)

व्याज प्रदान व कर्जाच्या परतफेडीवरील खर्च

भांडवली खर्च: या खर्चाचेही विकास व विकासेतर खर्च असे दोन प्रकारे वर्गीकरण होते.

- भांडवली विकास खर्च

मत्ता निर्माण करण्यासाठी होणारा खर्च

राज्य शासनाने दिलेली कर्जे व आगाऊ रकमा

- भांडवली विकासेतर खर्च

राज्य शासनाने उभे केलेले देशांतर्गत कर्ज,

केंद्र शासनाकडून घेतलेले कर्ज वा आगाऊ रकमा यांची परतफेड करण्यासाठी येणारा खर्च

राज्य शासनाची आर्थिक वाटचाल शाश्वत (sustainable) व योग्य दिशेने सुरु आहे किंवा नाही, हे विकास खर्चाचे प्रमाण पाहून लक्षात येते.

- **लोकलेखा:** यामध्ये खालील शीर्षांच्या माध्यमातून जमा होते, त्याच्याशी संबंधित उद्दिष्टांसाठी रकमा संवितरित (disburse) केल्या जातात.

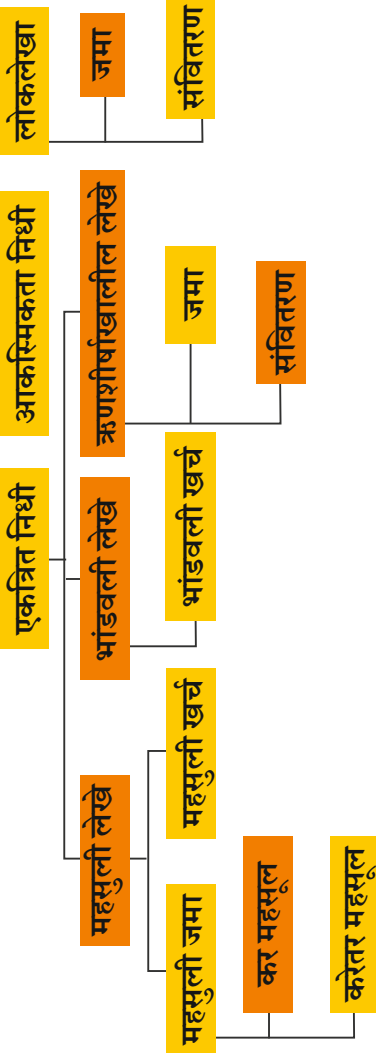
- भविष्य निर्वाह निधी
- विमा व निवृत्ती वेतन निधी
- व्याजी व बिनव्याजी ठेवी

- आगाऊ रकमा
- विविध राखीव निधी (रोजगार हमी निधी, शिक्षण उपकर)

अर्थसंकल्प समजून घेण्यासाठी ही रचना समजून घेणे महत्त्वाचे आहे. अर्थसंकल्पीय विवरणपत्रे / प्रकाशने एका विशिष्ट स्वरूपात (format) तयार केलेली असतात. अर्थसंकल्पाची रचना समजल्याशिवाय ती वाचता व समजून घेता येणार नाहीत. अर्थसंकल्पाची रचना भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांनी ठरवून दिलेली असल्यामुळे, एकदा ती समजली की कोणत्याही राज्याचा किंवा केंद्र शासनाचा अर्थसंकल्प समजणेही सोपे होते.

अर्थसंकल्पाची रचना

राज्याचा अर्थसंकल्प

असा तयार होतो अर्थसंकल्प

सर्वात आधी हे लक्षात घेतले पाहिजे की, अर्थसंकल्प म्हणजे केवळ आकड्यांचा खेळ नव्हे. तर वर्षभरात गाठावयाची उद्दिष्टे आणि त्यासाठी उपलब्ध संसाधने (resources) यांचा तो ताळेबंद असतो. आर्थिक शिस्तीच्या दृष्टीने जमा (उत्पन्न) व खर्च यांचे वस्तुनिष्ठ अंदाज तयार करणे आवश्यक असते. मार्च महिन्यात अर्थसंकल्प सादर होत असला तरी तो तयार करण्याची व त्याचा सातत्याने आढावा घेण्याची प्रक्रिया वर्षभर सुरु असते.

- **अर्थसंकल्पाचे वेळापत्रक:**

आगामी वर्षाचा अर्थसंकल्प तयार करण्याची प्रक्रिया साधारणपणे सप्टेंबर महिन्यात सुरु होते. म्हणजे वर्ष २०२०-२१ चा अर्थसंकल्प तयार करण्याचे काम सप्टेंबर २०१९ मध्येच सुरु झालेले असते. अर्थसंकल्प तयार करण्यासाठी प्रशासनाने राबवावयाच्या प्रक्रियेचे वेळापत्रक व सूचना वित्त विभाग जारी करतो. प्रत्येक विभागांतर्गत येणारी सर्व राज्याबाहेरील, राज्यस्तरीय व क्षेत्रीय कार्यालये आपापले खर्चाचे अंदाज संबंधित विभाग प्रमुखांना सादर करतात. मागील व चालू वर्षातील खर्चाचे कल (trends), येत्या वर्षातील गरजा लक्षात घेऊन हे अंदाज तयार होतात. विभाग प्रमुख छाननी नंतर सदर अंदाज वित्त विभागास सादर करतात. खर्चाप्रमाणे महसूल व जमा याचाही अंदाज अशाच पद्धतीने तयार केले जातात. याशिवाय, केंद्र शासनाकडून मिळणारी अनुदाने, करातील हिस्सा आदी बाबीही लक्षात घेतल्या जातात. या अंदाजांचे महसुली व भांडवली आणि भारित व दत्तमत असे वर्गीकरण केले जाते.

संपूर्ण आर्थिक वर्षामध्ये जमा खर्चाचा आढावा घेतला जात असतो. जो खर्च अपेक्षिला नव्हता, त्यासाठी ज्याप्रमाणे पुरवणी मागण्या केल्या जातात, त्याचप्रमाणे जेथे अंदाजित केल्याप्रमाणे खर्च होण्याची परिस्थिती नसेल, अशा ठिकाणी रकमा परत घेतल्या जातात. जेणेकरून त्यांचे पुनर्विनियोजन होऊ शकेल. आगामी वर्षाचे अंदाज तयार करण्यापूर्वी चालू वर्षाचे सुधारित अंदाजही तयार केले जातात.

- **आर्थिक शिस्तीसाठी अचूक अंदाज महत्त्वाचे**

जमा वा खर्चाचे अंदाज फुगवून दाखविणे किंवा अपेक्षेपेक्षा जाणीवपूर्वक कमी दाखविणे हे आर्थिक बेशिस्तीचे द्योतक आहे. यामुळे ज्याप्रमाणे कर रचनेतील बदलाबाबत वास्तववादी निर्णय घेता येणार नाही, त्याचप्रमाणेच कदाचित राज्याच्या विकासासाठी आवश्यक खर्चालाही कात्री लागण्याची किंवा अनावश्यक खर्च अंतर्भूत होण्याची शक्यता निर्माण होते.

वाढता खर्च भागविण्यासाठी अधिकची साधनसंपत्ती निर्माण करण्याच्या दृष्टीने कर रचनेत बदल किंवा नवीन कर आकारणी याबाबत विचार केला जातो. राज्याच्या अर्थव्यवस्थेवर सदर बदलाचा काय परिणाम होईल व समाजातील कोणत्या घटकावर हा परिणाम होईल याचा विचार महत्त्वाचा ठरतो. तसेच मर्यादित साधनांमध्ये अधिक प्रभावीपणे उद्दिष्ट प्राप्त करण्यासाठी प्रशासकीय बदल, तंत्रज्ञानाचा अवलंब अशा बाबी विचारात घेतल्या जातात. खर्चाच्या प्राथमिकता तपासल्या जातात.

- **विकास योजनेचे नियोजन:**

खर्चाचे अंदाजपत्रक तयार करताना प्रथम स्टँडींग चार्जेस जसे आस्थापना, वेतन, व्याज यावरील खर्चाचा विचार केला जातो. असा हा बांधील खर्च वगळल्यानंतर उपलब्ध होणाऱ्या साधनसंपत्तीचा विचार करून विकास योजनेचे नियोजन केले जाते. अशा बांधील खर्चाचाही प्रशासनाने वेळोवेळी आढावा घेण्याची गरज असते. काळाच्या ओघात, तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून यापैकी काही खर्च कमी होत असतील तर तसे करून झालेली बचत विकास कामांसाठी वापरता येऊ शकते.

२०१५ मध्ये नीती आयोगाची स्थापना होईपर्यंत नियोजनाची प्रक्रिया राष्ट्रीय स्तरावर नियोजन आयोग, राष्ट्रीय विकास परिषद व राज्य स्तरावर राज्य नियोजन मंडळ यांच्या मार्गदर्शनाखाली पार पडत असे. विकासाचे नियोजन पंचवार्षिक योजनेच्या स्वरूपात होत असे. अर्थसंकल्पात योजनांतर्गत खर्च (म्हणजे पंचवार्षिक योजनेत नमूद विकास

कामांवरील खर्च) व योजनेतर खर्च अशी विभागणी केली जात असे. या ऐवजी आता खर्चाची विभागणी विकास खर्च व विकासेतर खर्च अशी करण्यात येते. राज्य स्तरावर नियोजन उपसमिती अर्थसंकल्पातील विकास योजनांसंदर्भात निर्णय घेते.

जिल्ह्याचे नियोजन, राज्याचे नियोजन व अनुशेषाचे नियोजन अशा तीन स्तरांवर विकास योजनेचे नियोजन होते. उपलब्ध साधनसंपत्तीच्या अनुषंगाने जिल्हा नियोजन समितीस विशिष्ट आर्थिक मर्यादेत नियोजनाचा आराखडा बनविण्यास कळविले जाते. या नियोजनास राज्यशासन मंजूरी देते. राज्यस्तरावरील नियोजन हे संबंधित विभाग, तज्ञ व्यक्ती यांच्याशी चर्चा करून केले जाते. अनुशेषाचे नियोजन राज्यपालांच्या निर्देशांनुसार केले जाते.

अर्थसंकल्प तयार करण्याची प्रक्रिया किचकट आहे हे खरे. मात्र ती जेवढ्या जागरूकतेने, बारकावे लक्षात घेऊन राबविली जाते तेवढा अर्थसंकल्प वास्तववादी बनतो. अन्यथा अंदाज कोलमडतात. आर्थिक शिस्त राखण्यासाठी अर्थसंकल्प तयार करण्याची प्रक्रिया काळजीपूर्वकरित्या राबविणे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

अर्थसंकल्पीय प्रकाशने

अर्थसंकल्प सादर झाल्यानंतर विधिमंडळ सदस्यांना एका सुटकेसमध्ये अर्थसंकल्पीय प्रकाशने दिली जातात हे फारसे कुणाला माहित नसते. विविध प्रकारची अर्थसंकल्पीय माहिती देणारी ही प्रकाशने कोणती हे आपण समजून घेऊ.

- **वित्तमंत्र्यांचे भाषण:** या भाषणाचे दोन भाग असतात. पहिल्या भागात राज्याची आर्थिक स्थिती, शासनाने हाती घेतलेल्या महत्वाच्या योजना, शासनाची कामगिरी, आगामी वर्षात हाती घ्यावयाची महत्वाची कामे, महत्वाचे धोरणात्मक निर्णय आदी विषयांवर प्रकाश टाकला जातो. भाषणाच्या दुसऱ्या भागात विविध करांसंदर्भातील धोरणे, सवलती, नवे कर, कर रचनेतील बदल आदी बाबींचे विवेचन केलेले असते.
- **राज्याची आर्थिक पाहणी:** हे प्रकाशन त्या अर्थाने अर्थसंकल्पीय प्रकाशन नाही. मात्र अर्थसंकल्पाचे विश्लेषण करताना यातील माहिती सहाय्यभूत ठरत असते. साधारणपणे अर्थसंकल्पाच्या आदल्या दिवशी आर्थिक पाहणी स्वतंत्रपणे सादर केली जाते. शासनाच्या नियोजन विभागांतर्गत अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय हे प्रकाशन तयार करते. देशाच्या तुलनेत राज्याच्या सामाजिक आर्थिक विकासाची स्थिती यावरून समजते. राज्याचे सकल उत्पन्न, विविध क्षेत्रातील विकासाचा दर, विविध निकषांवर राज्याच्या सामाजिक आर्थिक विकासाची गती, सामाजिक व

आर्थिक निर्देशांकांवर (Socio-Economic Indicators) इतर राज्यांशी तुलना, लोकसंख्या, महागाई, रोजगाराच्या उपलब्धतेनुसार कामगारांचे वर्गीकरण, शेतीतील उत्पादकता, शिक्षण, आरोग्य, आदी अनेक विषयांवरील विश्लेषण आर्थिक पाहणीत केलेले असते. हे अत्यंत महत्त्वाचे प्रकाशन असून विद्यार्थी, विविध क्षेत्रातील तज्ञ यांनी ते आवर्जून वाचले पाहिजे.

- **संक्षिप्त अर्थसंकल्प:** नावाप्रमाणेच अत्यंत संक्षिप्त स्वरूपात राज्याच्या आर्थिक स्थितीची माहिती या प्रकाशनात दिलेली असते. या प्रकाशनात आलेख व तक्त्यांच्या स्वरूपात दिलेली माहिती समजून घेणे व तिचे विश्लेषण करणे सोपे जाते. विविध प्रकारचा विकास व विकासेतर खर्च व त्यांचे वर्षागणिक कल समजून घेण्यासाठी हे प्रकाशन अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

- **वार्षिक वित्तविषयक विवरणपत्र (ग्रीन बुक):** हे विवरणपत्र म्हणजे खरा अर्थसंकल्प. संविधानातील तरतुदीनुसार आर्थिक वर्षाच्या जमा खर्चाच्या अंदाजाचा जो ताळेबंद विधानसभेसमोर सादर करण्याचे बंधन शासनावर आहे, तो ताळेबंद (balance sheet) म्हणजेच वार्षिक वित्तविषयक विवरणपत्र. या प्रकाशनाचे मुखपृष्ठ हिरव्या रंगाचे असल्यामुळे यास ग्रीन बुक असेही म्हणतात. हे विवरणपत्र चार भागात विभागलेले असते.

पहिल्या भागात मागील आर्थिक वर्ष, चालू आर्थिक वर्ष व आगामी आर्थिक वर्षाची वित्तीय स्थिती स्पष्ट करणारी प्रास्ताविक टीप असते. तसेच मागील वर्षाचे जमा-खर्चाचे सुधारित अंदाज व प्रत्यक्ष रकमा यामध्ये ज्या मुख्य शीर्षाखाली मोठी तफावत दिसून येते, त्या तफावतीचे स्पष्टीकरण दिलेले असते. चालू वर्षाचे अर्थसंकल्पीय अंदाज व सुधारित अंदाज यातील तफावती व त्यांचे स्पष्टीकरण यांचाही समावेश पहिल्या भागात असतो.

विवरणपत्राच्या दुसऱ्या भागात चालू वर्षातील जमा-खर्चासंदर्भात महत्त्वाच्या बाबी जसे महसुली जमा, महसुली खर्च, भांडवली खर्च याची माहिती तसेच चालू वर्षाचे सुधारित अंदाज व आगामी वर्षाचे अर्थसंकल्पीय अंदाज यांच्यातील तफावती व स्पष्टीकरण दिलेले असते. यासोबतच आगामी वर्षाचा विकास कार्यक्रम, क्षेत्रनिहाय तरतुदी, जमा, खर्च, तूट यांचे विवरण, प्रादेशिक विकास मंडळांना दिलेला नियतव्यय यांचा तपशील दिलेला असतो.

विवरणपत्राच्या तिसऱ्या भागात एकत्रित निधीचे मुख्य शीर्ष निहाय विवरण दिलेले असते. मागील वर्षाच्या जमा व खर्चाच्या प्रत्यक्ष रकमा, चालू वर्षाचे अर्थसंकल्पीय व सुधारित अंदाज व आगामी वर्षाचे अर्थसंकल्पीय अंदाज यांचे स्वतंत्र स्तंभ (column) असतात. आगामी वर्षाच्या अर्थसंकल्पीय अंदाजाचा स्तंभ हिरव्या रंगात दिलेला असतो.

विवरणपत्राच्या चौथ्या भागात ऋण व ठेवींच्या शीर्षातर्गत जमा व संवितरित (Receipt and Disbursement) रकमांचे विवरण असते.

- **अर्थसंकल्पीय अंदाज (व्हाईट बुक):** पांढऱ्या रंगाचे मुखपृष्ठ असल्यामुळे या प्रकाशनास व्हाईट बुक म्हणतात. ग्रीन बुक मधील अर्थसंकल्पीय तरतुदींचे विस्तृत विवरण या प्रकाशनात सापडते. अर्थसंकल्पातील प्रत्येक पै नू पै कुठून येते व कुठे खर्च होते, याची संपूर्ण माहिती या प्रकाशनात सापडते. याचे तीन भाग असतात व ते स्वतंत्र पुस्तकांच्या स्वरूपात छापले जातात.
 - **भाग एक** - राज्याच्या तिजोरीत पैसा कुठून येतो म्हणजेच राज्याचा महसूल व इतर जमा याचे तपशील या भागात दिलेले असतात. मागील वर्षीचे प्रत्यक्ष उत्पन्न, चालू वर्षाचे उत्पन्नाचे अर्थसंकल्पीय अंदाज व सुधारित अंदाज व येत्या वर्षाच्या उत्पन्नाचे अर्थसंकल्पीय अंदाज येथे दिलेले असतात.

- **भाग दोन** - या भागात पैसा कुठे खर्च होतो याचे तपशील दिलेले असतात. शासनाच्या प्रत्येक विभागाच्या खर्चाचे विवरण, मागील वर्षाच्या प्रत्यक्ष रकमा, चालू वर्षाचे अर्थसंकल्पीय व सुधारित अंदाज व येत्या वर्षाचे अर्थसंकल्पीय अंदाज या स्वरूपातच दिलेले असते. वर अर्थसंकल्पाची रचना या भागात स्पष्ट केल्याप्रमाणे खर्चाचा तपशील हा मुख्य शीर्ष, गौण शीर्ष, उप शीर्ष, तपशीलवार शीर्ष याप्रमाणे विस्ताराने दिलेला असतो. शासनाच्या प्रत्येक विभागाचे एक पुस्तक असते. प्रत्येक विभागाला इंग्रजी वर्णमालेतील अक्षराचा संकेतांक दिलेला आहे. जसे A - सामान्य प्रशासन विभाग, B - गृह विभाग, इत्यादी. सार्वजनिक बांधकाम विभागांतर्गत नवीन कामांचे स्वतंत्र पुस्तक दिले जाते.

याशिवाय याच भागात सर्व विभागांचा एकत्रित खर्च दर्शविणारे खर्चाचा **प्रधान शीर्षवार - नि - विभागवार सारांश व लोकलेखा** असे एक पुस्तक असते. यामध्ये मुख्य शीर्षवार खर्च दिलेला असतो. प्रत्येक मुख्य शीर्षाखाली ज्या-ज्या विभागांमध्ये खर्च झाला आहे किंवा अंदाजित आहे, त्याचा सारांश या पुस्तकात मिळतो. उदाहरणार्थ: २२०२, सर्वसाधारण शिक्षण या मुख्य शीर्षांतर्गत शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग, आदिवासी विकास विभाग, उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग, नियोजन विभाग, सार्वजनिक बांधकाम विभाग असे अनेक विभाग खर्च करीत असतात. असा एकत्रित खर्च समजण्यासाठी या पुस्तकाचा उपयोग होतो.

या सोबतच प्रत्येक जिल्ह्याचा नियोजन आराखडा प्रस्तुत करणारी जिल्हा योजनांची पुस्तकेही याच भाग दोनमध्ये मोडतात.

- **भाग तीन** - अर्थसंकल्पीय अंदाजाच्या भाग तीन अंतर्गत अनेक परिशिष्टे सादर केली जातात. यात प्रत्यक्ष काम निहाय तरतुदींचा उल्लेख दिलेला असल्यामुळे सदस्यांना (आमदारांना) आपल्या मतदार संघातील विकास कामांसाठी दिलेला निधी जाणून घेण्यासाठी या परिशिष्टांचा उपयोग होतो. विविध परिशिष्टांमधून पुढीलप्रमाणे माहिती समजते -

- ~ परिशिष्ट अ - जिल्हा परिषद व पंचायत समिती यांना द्यावयाची अनुदाने व कर्जे
- ~ परिशिष्ट ब - १) बांधकामे - रस्ते व पूल, २) बांधकामे - इमारती
- ~ परिशिष्ट क - जलसंपदा विभागाच्या अर्थसंकल्पात समाविष्ट बांधकामे
- ~ परिशिष्ट ड - आदिवासी विकास विभागाच्या अर्थसंकल्पात समाविष्ट बांधकामे
- ~ परिशिष्ट ई - नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना द्यावयाची विशिष्ट अनुदाने तसेच केंद्र शासनाकडून प्राप्त थेट अनुदाने
- ~ परिशिष्ट फ - सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागाच्या अर्थसंकल्पात समाविष्ट जिल्हा योजनेसंदर्भातील तरतुदी

विभागवार ३३ पुस्तके, जिल्हावार ३६ पुस्तके व कामांचे तपशील देणारी जाडजूड परिशिष्टे यामुळेच अर्थसंकल्पीय पुस्तके सदस्यांना देण्यासाठी सुटकेसची गरज भासते.

- **अर्थसंकल्पविषयक निवेदन (ब्लू बुक):**

निळ्या रंगाचे मुखपृष्ठ असणारे हे दोन खंड असतात. पहिल्या खंडामध्ये जमा (भाग एक) व खर्चाचे (भाग दोन) चालू वर्षाचे अर्थसंकल्पीय अंदाज व सुधारित अंदाज आणि आगामी वर्षाचे अर्थसंकल्पीय अंदाज यांच्यातील तफावतीची तपशीलवार स्पष्टीकरणे दिलेली असतात. ही स्पष्टीकरणे विभागवार व गौण शीर्षानुसार दिलेली असतात. विविध राखीव निर्धोसंदर्भातील स्पष्टीकरणे लोकलेखा अंतर्गत दाखविली जातात.

खंड दोन मध्ये आगामी आर्थिक वर्षात राबवावयाच्या नवीन बाबींची माहिती दिलेली असते. या बाबी विभागवार व मुख्य शीर्षनिहाय दिलेल्या असतात.

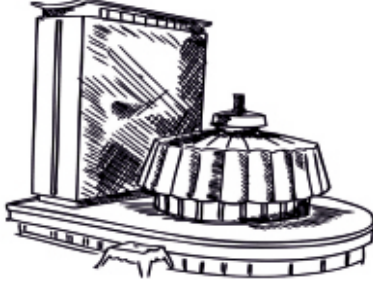
- **मध्यम मुदतीचे राजकोषीय धोरण, राजकोषीय धोरणाच्या व्यूहरचनेचे विवरणपत्र व प्रकटीकरणे:**
महाराष्ट्र राजकोषीय उत्तरदायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन अधिनियमानुसार शासनास आगामी काळासाठीच्या वित्तीय धोरणाची माहिती विधिमंडळास सादर करावी लागते. राज्यात आर्थिक सुस्थिती राखण्यासाठी विविध वित्तीय निर्देशांकांवर अपेक्षित कामगिरी करण्यासाठी शासन काय उपाययोजना करणार आहे व त्यासाठीची गृहीतके यांची माहिती या प्रकाशनातून मिळते.
- **कार्यक्रम अंदाजपत्रक:** इतर सर्व अर्थसंकल्पीय प्रकाशने वित्तीय म्हणजे आकड्यांच्या भाषेत सादर केली जातात. हे प्रकाशन मात्र अर्थसंकल्प ज्या उद्दिष्टांसाठी तयार केला जातो, त्या उद्दिष्टांची माहिती देते. अर्थसंकल्पीय तरतुदी कशासाठी खर्च होणार आहेत, हे या विभागावर प्रकाशनातून समजते. संबंधित विभागाची आस्थापना, विविध योजना, ठरविण्यात आलेली लक्ष्ये व साध्ये अशी माहिती या प्रकाशनात दिलेली असते.
- **वाणिज्यिक किंवा अर्धवाणिज्यिक स्वरूपाचा व्यवहार करणाऱ्या महत्त्वाच्या शासकीय योजनांचे आर्थिक अंदाज दर्शविणारे विवरणपत्र:** शासनाच्या ज्या योजनांतर्गत वाणिज्यिक (commercial) स्वरूपाचा व्यवहार होतो, जसे कापूस एकाधिकार योजना, शासकीय दूध योजना, अशा योजनांचे विवरण, नफा-तोटा यांचे अंदाज, त्यावरील प्रशासकीय खर्च आदी बाबींचा समावेश या प्रकाशनात असतो.
- **मागासवर्गीयांच्या कल्याणासाठीच्या योजना:** सामाजिक न्याय विभागामार्फत हे प्रकाशन दिले जाते. या विभागांतर्गत मागासवर्गीयांच्या कल्याणाच्या योजना तसेच अनुसूचित जाती उपयोजनेंतर्गत इतर विभागांमार्फत राबविल्या जाणाऱ्या योजना यांचा तपशील व आर्थिक तरतुदी या प्रकाशनात दिलेल्या असतात.

- **खर्चाचे पूरक विवरणपत्र:** अर्थसंकल्प सादर झाल्यापासून त्या पुढील वर्षीच्या अर्थसंकल्पासोबत सुधारित अंदाज देईपर्यंत साधारण तीन वेळा पुरवणी मागण्या सादर केल्या जातात. पुरवणी मागण्या खर्चाचे पूरक विवरणपत्र या प्रकाशनाद्वारे सादर केल्या जातात. संबंधित विभाग, शीर्ष, रक्कम आदी तपशिलासह मागणीचे स्पष्टीकरणही दिले जाते.

राज्यातील प्रादेशिक अनुशेष दूर करून समतोल विकास साधण्याची विशेष जबाबदारी संविधानातील अनुच्छेद ३७१ (२) अनुसार राज्यपालांवर आहे. त्यानुसार विदर्भ, मराठवाडा व उर्वरित महाराष्ट्रासाठी स्वतंत्र विकास मंडळे स्थापन करण्यात आली आहेत. पुढील दोन प्रकाशने या तरतुदीच्या अनुषंगाने विधिमंडळात मांडण्यात येतात.

- **विभागनिहाय व विकास मंडळनिहाय अनिवार्य विकास खर्च:** संबंधित वर्षाच्या विकास योजनेचे प्रादेशिक विकास मंडळनिहाय विभाजन व अविभाज्य हिस्सा यांची विभागवार व मुख्य शीर्षनिहाय माहिती या प्रकाशनाद्वारे देण्यात येते.
- **अनुपालन अहवाल:** संविधानाच्या अनुच्छेद ३७१(२) (ब) अनुसार राज्यपाल प्रादेशिक अनुशेष निर्मुलनासाठी करावयाच्या तरतुदींसंदर्भात शासनास निर्देश देत असतात. या निर्देशांवर केलेल्या कार्यवाहीचा अनुपालन अहवाल अर्थसंकल्पीय प्रकाशनांसोबत सदस्यांना दिला जातो.

अशी मिळते अर्थसंकल्पास मंजुरी

विधिमंडळात अर्थसंकल्प सादर होतो म्हणजे वित्त मंत्री अर्थसंकल्पाचे भाषण वाचून दाखवितात व त्यावर इतर सदस्य भाषण करतात अशीच अनेकांची सर्वसाधारण कल्पना असते. प्रत्यक्षात मात्र या प्रक्रियेत अर्थसंकल्प सादर करणे, तो मंजूर करणे, त्याचे कायद्यात रुपांतर होणे, शासनास राज्याच्या एकत्रित निधीतून खर्च करण्यास परवानगी मिळणे असे अनेक टप्पे असतात. तसेच ही प्रक्रिया प्रामुख्याने अर्थसंकल्पीय अधिवेशनामध्ये घडत असली तरी उर्वरित अधिवेशनांमध्येही पुरवणी मागण्या, अधिक खर्चाच्या मागण्या या माध्यमातून अर्थसंकल्प विषयक कामकाज होत असते.

ज्याप्रमाणे राज्यपालांच्या मान्यतेने अधिवेशनाची तारीख ठरवली जाते, त्याच प्रमाणे विधानसभेत अर्थसंकल्प सादर करण्याचा दिवसही राज्यपाल नेमून देतात. त्यादिवशी वित्त मंत्री विधानसभेत तर वित्त राज्यमंत्री विधानपरिषदेत एकाच वेळी अर्थसंकल्पीय भाषण वाचून दाखवितात. वार्षिक वित्तविषयक विवरणपत्र व इतर अर्थसंकल्पीय प्रकाशने सभागृहाच्या पटलावर ठेवली जातात म्हणजे सभागृहात सादर केली जातात.

• चर्चेचे टप्पे:

विधानसभेत अर्थसंकल्पावर दोन टप्प्यात चर्चा होते. एक - सर्वसाधारण चर्चा व दोन - अनुदानासाठीच्या मागण्यांवर चर्चा (म्हणजेच विभागवार चर्चा) व मतदान. विधानपरिषदेत चर्चा झाली तरी मतदान होत नाही.

अर्थसंकल्प सादर झाल्यापासून सात दिवसानंतर विधानसभेत जास्तीतजास्त सहा दिवस व विधानपरिषदेत जास्तीतजास्त पाच दिवस संपूर्ण अर्थसंकल्पाच्या अनुषंगाने सर्वसाधारण चर्चा होणे अपेक्षित असते. ही सात दिवसांची मुदत सर्व सहमतीने शिथिल केली जाऊ शकते. वित्त मंत्री सर्वसाधारण चर्चेच्या अखेरीस उत्तर देतात व सर्वसाधारण चर्चा समाप्त होते.

साधारणपणे प्रत्येक विभागासाठी प्रस्तावित केलेल्या अनुदानासाठी (म्हणजेच प्रत्येक विभागाच्या अर्थसंकल्पासाठी) स्वतंत्र मागणी केली जाते. या मागण्या अर्थसंकल्पीय अंदाज या विभागवार पुस्तिकांच्या माध्यमातून सदस्यांना दिल्या जातात. या सर्व मागण्यांवर मतदान होते. चर्चा मात्र निवडक विभागांवर होते. विभागांचा प्राथम्यक्रम (Priority of Departments) म्हणजेच चर्चेसाठी कोणते विभाग घ्यायचे, याचा निर्णय विरोधी पक्ष नेत्याशी चर्चा करून अध्यक्ष घेतात. नियमाप्रमाणे अर्थसंकल्प सादर झाल्यापासून दहा दिवसानंतर जास्तीतजास्त अठरा दिवस अनुदानाच्या मागण्यांवर विभागवार चर्चा व मतदान होऊ शकते.

या विभागवार चर्चेदरम्यान सदस्य संबंधित विभागांच्या ध्येय धोरणांवर, कामकाजावर, अर्थसंकल्पावर विस्ताराने बोलू शकतात, प्रश्न उपस्थित करतात. या चर्चेला संबंधित विभागाचे मंत्री उत्तर देतात. चर्चा संपताच मागण्या मतास टाकल्या जातात.

विभागवार चर्चेसाठी ठरविण्यात आलेल्या दिवसांपैकी शेवटच्या दिवशी कामकाज संपण्यापूर्वी अर्धा तास अगोदर चर्चा थांबविण्यात येते. ज्या सर्व विभागांच्या अनुदानाच्या मागण्यांवर चर्चा व मतदान झाले असेल ते वगळता इतर सर्व विभागांच्या अनुदानाच्या मागण्यांवर मतदान घेऊन त्या संमत केल्या जातात. या प्रक्रियेला चर्चारीध लावणे किंवा Guillotine लावणे असे म्हणतात.

• **कपात सूचना:**

विभागांच्या अनुदानाच्या मागण्यांवर मतदान सदस्यांनी दिलेल्या कपात सूचनांच्या अनुषंगाने होते. साधारणपणे कपात सूचना हे आयुध विरोधी पक्षाच्या सदस्यांमार्फत वापरले जाते. विधानसभेला ज्यावर मत देण्याचा अधिकार नाही, अशा भारित खर्चासंदर्भात कपात सूचना देता येत नाही. केवळ दत्तमत स्वरूपाच्या खर्चासंदर्भात अनुदान कमी करण्याबद्दल, अनुदानातील एखादी बाब वगळण्याबद्दल कपात सूचना देता येते. मात्र एखाद्या बाबीवर अनुदान वाढविण्यासाठी किंवा अनुदानाचा उद्देश बदलण्यासाठी कपात सूचना देता येत नाही.

संबंधित मागणी चर्चेला येण्यापूर्वी चार दिवस आधी कपात सूचना दाखल करावी लागते. ज्या मागणीवर सदस्यांनी कपात सूचना दिली आहे अशी मागणी मतदानाला आल्यावर सूचना मांडण्याची परवानगी अध्यक्ष देतात व त्यावर मतदान होते. कपात सूचना तीन प्रकारच्या असतात.

१) **एक रुपयाची कपात:**

हे अत्यंत गांभीर्यपूर्वक वापरावयाचे आयुध आहे. यास धोरणात्मक कपात किंवा Disapproval of Policy Cut असेही म्हणतात. शासनाने सादर केलेल्या अनुदानाच्या मागणीशी संबंधित धोरणाविषयी प्रश्न या कपात सूचनेद्वारा उपस्थित केला जातो. या कपात सूचनेस अविश्वास ठरावाचा दर्जा असतो. शासनावर अविश्वास व्यक्त करावयाचा असेल तेव्हा अशी सूचना दिली जाते. या कपात सूचनेवर मतदान होऊन ती मंजूर झाली तर शासनास राजीनामा द्यावा लागतो.

२) **लाक्षणिक कपात (Token Cut):**

संबंधित विभागाच्या सर्वसाधारण धोरणावर, शासनाच्या सर्वसाधारण कारभारावर चर्चा उपस्थित करण्यासाठी ही १.०० रुपयांची कपात सूचना दिली जाते. ही कपात सूचना सभागृहात मंजूर झाल्यास त्याचा अर्थ सभागृहाने शासनाच्या धोरणावर असमाधान व्यक्त केले असा होतो.

३) विशिष्ट रकमेची कपात (Economy Cut):

संबंधित अनुदानाच्या मागणीतील विशिष्ट बाबीशी संबंधित विशिष्ट रकमेवर कपात सुचवायची असल्यास अशी सूचना दिली जाते. अशी सूचना देताना ही कपात कशी करता येईल, हे सदस्यास दाखवून द्यावे लागते. अशी सूचना मंजूर झाल्यास कमी केलेल्या रकमेच्या अनुदानाच्या मागणीवरच मतदान होते.

महाराष्ट्र विधानसभेत एक रुपयाची कपात सूचना घ्यायची नाही, असा पायंडा आहे. उर्वरित कपात सूचनांना संबंधित विभागाने लेखी उत्तर देण्याची प्रथा आहे.

• विनियोजन विधेयक:

विभागवार अनुदानाच्या मागण्या मतदान होऊन मंजूर झाल्यानंतर वित्त मंत्री विधानसभेत विनियोजन विधेयक मांडतात. या विधेयकात मंजूर झालेल्या सर्व मागण्या व ज्यावर मतदान होत नाही अशा भारत मागण्या अशा सर्व बाबींचे संपूर्ण विवरण असते. याशिवाय महसुली व भांडवली लेख्यांवरील खर्चाचे अंदाज व ऋण विभागांतर्गत खर्चाचे अंदाज स्वतंत्रपणे नमूद केलेले असतात. विनियोजन विधेयकातील रक्कम, वार्षिक वित्तविषयक विवरणपत्रातील रकमेपेक्षा अधिक असू शकत नाही.

विधानसभेने हे विधेयक मंजूर केल्यानंतर ते विधानपरिषदेकडे शिफारशीसाठी जाते. वित्त विधेयक असल्यामुळे विधानपरिषदेला त्यावर मतदान करण्याचा अधिकार नसतो. विधानपरिषद ते नाकारू शकत नाही, मात्र सुधारणा सुचवू शकते. विधानपरिषदेने सुधारणा सुचविल्यास त्या विधानसभेत मांडल्या जातात. त्या स्वीकारण्याचे किंवा फेटाळण्याचे अधिकार विधानसभेला असतात. अशाप्रकारे विधानसभेने अंतिमतः मंजूर केलेले विधेयक राज्यपालांच्या मान्यतेसाठी पाठविले जाते. राज्यपालांनी त्यास संमती दिल्यानंतर या विधेयकाचे कायद्यात (अधिनियमात) रुपांतर होऊन शासनास राज्याच्या एकत्रित निधीतून खर्च करण्याची परवानगी मिळते.

- **लेखानुदान:**

आर्थिक वर्ष ३१ मार्च रोजी संपते. तोपर्यंत विनियोजन विधेयकाची प्रक्रिया पूर्ण न झाल्यास शासनास १ एप्रिलपासून खर्च करण्यासाठी एकत्रित निधीतून पैसे खर्च करण्याची परवानगी रहात नाही. अशावेळी संपूर्ण अर्थसंकल्पास मंजूरी मिळेपर्यंतच्या कालावधीत जो खर्च करावा लागणार आहे त्यासाठी शासनास आगाऊ अनुदान दिले जाते. या प्रक्रियेस लेखानुदान असे म्हणतात. यामध्ये अर्थसंकल्प मंजूर होईपर्यंत आवश्यक खर्चाचा तपशील वित्त मंत्री सभागृहासमोर मांडतात. त्यावर सर्वसाधारण चर्चा होऊन त्यास मंजूरी दिली जाते. लेखानुदानाद्वारे केवळ चालू कामे व सध्या मंजूर असलेल्या आस्थापनेवरील खर्च यालाच मान्यता घेतली जाते. नवीन बाबींवरील खर्चास मंजूरी मिळविण्यासाठी विनियोजन विधेयक मंजूर होईपर्यंत शासनास थांबावे लागते.

- **पुरवणी मागण्या:**

सर्वसाधारणपणे अर्थसंकल्प विषयक कामकाज अर्थसंकल्पीय अधिवेशनामध्ये पार पडते. मात्र संबंधित आर्थिक वर्षाचा अर्थसंकल्प मंजूर झाल्यानंतर वर्षभराच्या कालावधीत अनेकदा एखाद्या बाबीसाठी करण्यात आलेली तरतूद अपुरी असल्याचे आढळून येते तर काही वेळा आधी कल्पना केलेली नव्हती, असा खर्च उद्भवतो. तर काही वेळा आकस्मिकता निधीतून केलेल्या अकल्पित व तातडीच्या खर्चाची भरपाई पुन्हा आकस्मिकता निधीत करावयाची असते. अशा सर्व प्रयोजनांसाठी पुरवणी मागण्या विधिमंडळात खर्चाचे पूरक विवरणपत्र या प्रकाशनाद्वारे सादर केल्या जातात. चालू आर्थिक वर्षात पावसाळी, हिवाळी व (पुढील अर्थसंकल्प मांडण्यापूर्वी) अर्थसंकल्पीय अधिवेशनात अशा तीन वेळा पुरवणी मागण्या मांडल्या जातात.

मूळ मागण्या मांडल्या जातात, तेव्हा विभागावर धोरणात्मक चर्चा करता येते, त्यामुळे सर्व विषय मांडता येतात. पुरवणी मागण्यांमध्ये केवळ खर्चाच्या बाबीपुरते मर्यादित बोलावे लागते.

- **पुनर्विनियोजन:**

अर्थसंकल्प मंजूर होण्यासाठी लागू होणारी संपूर्ण प्रक्रिया पुरवणी मागण्यांच्या मंजूरीसाठीही लागू होते. राज्यपालांनी नेमून दिलेल्या दिवशी पुरवणी मागण्या सादर करण्यापासून कपात सूचना, चर्चेसाठी विभागांचा प्राथम्यक्रम, चर्चारीध, मतदान अशी सर्व प्रक्रिया पार पाडली जाते. पुरवणी विनियोजन विधेयक म्हणजेच पुनर्विनियोजन विधेयक मांडले जाते. विनियोजन विधेयकाची वर नमूद केलेली सर्व प्रक्रिया पुनर्विनियोजन विधेयकासाठीही पार पडते. त्यानंतर त्याचे अधिनियमात रुपांतर होते.

- **लाक्षणिक मागण्या:**

अनेकदा असेही होते की, विनियोजन विधेयकाद्वारे मंजूरी घेतलेल्या एखाद्या मागणीतील रक्कम शिल्लक राहते, ही रक्कम त्याच मागणी अंतर्गत नवीन कामासाठी वापरणे शक्य असते किंवा ज्यासाठी मंजूरी घेतलेली होती, त्या कामाच्या स्वरूपात काही बदल करणे आवश्यक असते. अशा वेळी निधी उपलब्ध असलेले नवीन काम किंवा बदललेले काम विधिमंडळाच्या निदर्शनास आणून देणे आवश्यक असते. यासाठी लाक्षणिक मागणी केली जाते. अशा मागण्यांचा समावेशही खर्चाचे पूरक विवरणपत्र या प्रकाशनामध्येच केलेला असतो. पुनर्विनियोजन झाल्यानंतर शासनास सादर रक्कम नवीन काम किंवा बदललेल्या कामासाठी वापरता येते.

- **अधिक खर्चाच्या मागण्या:**

पुरवणी मागण्या किंवा लाक्षणिक मागण्या या नेहमी चालू आर्थिक वर्षाशी संबंधित असतात. काही वेळा मंजूर विनियोजनापेक्षा अधिक खर्च होऊन गेल्याची बाब आर्थिक वर्ष संपल्यानंतर निदर्शनास येते. असा खर्च नियमात बसविण्यासाठी अधिक खर्चाच्या मागण्या सादर केल्या जातात.

वर्षभरातील सर्व खर्चाची लेखापरीक्षा महालेखापाल करित असतात. त्यांनी तयार केलेला लेखापरीक्षा अहवाल विधिमंडळास सादर केला जातो. त्यामधील मंजुरीपेक्षा अधिक खर्च झाल्याच्या बाबी विधिमंडळाच्या लोकलेखा समितीकडून तपासण्यात येतात. सदर अधिक खर्च कोणत्या परिस्थितीत झाला यावर प्रशासनाने दिलेल्या स्पष्टीकरणाने समितीचे समाधान झाल्यास असा खर्च नियमानुकूल करण्याची शिफारस समिती करते. अनेकदा या तपासणीच्या निमित्ताने समिती प्रशासनावर ताशेरे ओढते. अर्थसंकल्पीय प्रक्रियेत अधिक पारदर्शकता व उत्तरदायित्व यावे यासाठी सुद्धा शिफारशी करते.

समितीच्या अहवालानुसार अधिक खर्चाच्या मागण्या राज्यपालांनी नेमून दिलेल्या दिवशी विधानसभेत सादर होतात. लोकलेखा समितीने मागणीची छाननी केलेली असल्यामुळे सहसा विधानसभेत त्यावर विशेष चर्चा होत नाही. अर्थसंकल्पातील अनुदानाच्या मागण्या मंजूर करण्याकरिता जी प्रक्रिया अवलंबिली जाते तीच प्रक्रिया अधिक खर्चाच्या मागण्या मंजूर करण्याकरिता अवलंबिली जाते.

अर्थसंकल्प मंजूर करण्याच्या प्रक्रियेतील विधिमंडळाचे महत्त्व वाचकांच्या लक्षात आलेले असेलच. राज्याची तिजोरी जरी शासनाकडे असली तरी ती उघडण्याची चावी मात्र विधिमंडळाकडे असते. विधिमंडळाने विचारलेल्या प्रत्येक प्रश्नाला शासन उत्तरदायी असते. हेच खरे या सार्वभौम सभागृहाचे बळ आहे आणि आपल्या लोकशाहीची सुंदरता आहे.

तक्ता 2

अर्थसंकल्प मंजूरी प्रक्रिया

अर्थसंकल्प सादरीकरण

- वित्त मंत्र्यांचे विधानसभेत व वित्त राज्यमंत्र्यांचे विधानपरिषदेत अर्थसंकल्पीय भाषण
- संबंधित अर्थसंकल्पीय कागदपत्र / प्रकाशने सभागृहाच्या पटलावर ठेवली जातात

चर्चा व मतदान

- विधानसभा व विधानपरिषदेत अर्थसंकल्पावर सर्वसाधारण चर्चा व वित्त मंत्र्यांचे उत्तर
- दोन्ही सभागृहात प्रथाम्यक्रमानुसार अनुदानाच्या मागण्यांवर चर्चा
- विधानसभेत अनुदानाच्या मागण्यांवर कपात सूचनांच्या माध्यमातून मतदान
- चर्चारोध - उर्वरित सर्व अनुदानाच्या मागण्यांवर मतदान
- अर्थसंकल्पास मंजूरी

लेखानुदान

- आर्थिक वर्ष संपेपर्यंत विनियोजन विधेयकाची प्रक्रिया पूर्ण होणार नसल्यास शासनास १ एप्रिलपासून खर्च करण्यासाठी एकत्रित निधीतून पैसे खर्च करण्यासाठी आगाऊ अनुदान

विनियोजन विधेयक व अधिनियम

- वित्त मंत्र्यांकडून विधानसभेत विनियोजन विधेयक सादर
- विधानसभेने मंजूर केलेले विधेयक विधानपरिषदेकडे शिफारशीसाठी
- विधानपरिषदेने सुचविलेल्या सुधारणा विधानसभेत सादर
- विधानसभेने अंतिमतः मंजूर केलेले विधेयक राज्यपालांच्या मान्यतेसाठी
- राज्यपालांनी संमती दिल्यानंतर विधेयकाचे कायद्यात रुपांतर
- शासनास राज्याच्या एकत्रित निधीतून खर्च करण्याची परवानगी

अर्थसंकल्प कसा वाचावा आणि समजून घ्यावा

संविधानात अर्थसंकल्पाबाबत काय नीती नियम घालून दिलेले आहेत, अर्थसंकल्प कसा तयार होतो, तो कसा मंजूर होतो, कोणत्या प्रकाशनात काय माहिती मिळते हे सर्व समजून घेतल्यानंतर आता या सर्व माहिती आधारे अर्थसंकल्प समजून कसा घ्यायचा? असा प्रश्न वाचकांसमोर नक्कीच निर्माण झाला असेल. साधारणपणे अर्थसंकल्प सादर झाल्यानंतर अर्थसंकल्प शिलकीचा आहे की तुटीचा, वित्त मंत्र्यांनी कोणत्या नवीन घोषणा केल्या, कराचा बोजा वाढला की कमी झाला, काय महागणार आणि काय स्वस्त होणार या विषयीच्या चर्चा माध्यमांमध्ये होतात. सर्वसामान्यांसाठी हेच महत्त्वाचे मुद्दे असतात. या प्रकरणात आपण पाहू की, राज्याची आर्थिक स्थिती कशी समजून घ्यावी. राजकोषीय उत्तरदायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन कायदा तसेच वित्त आयोगाने राज्याची आर्थिक स्थिती समजून घेण्यासाठी काही मापदंड (indicators) दिलेले आहेत.

मुळात हे समजून घेऊ की जी तत्वे एखाद्या व्यक्तीच्या खाजगी आर्थिक नियोजनास लागू होतात, तीच तत्वे राज्याच्या आर्थिक नियोजनासही लागू होतात. कर्जाचे उदाहरण घेऊ. बँका व्यक्तिगत कर्ज देताना व्यक्तीचे उत्पन्न पाहतात, जास्त उत्पन्न असलेल्या व्यक्तीची कर्ज फेडण्याची क्षमता अधिक म्हणून त्या व्यक्तीस अधिक कर्ज मिळू शकते आणि त्यातून ती व्यक्ती स्वतःचा अधिक विकास घडवून आणू शकते. तसेच राज्याचे आहे. राज्याच्या सकल उत्पन्नातील वाढीच्या प्रमाणात, राज्याने अधिक कर्ज उभारण्यात काहीही गैर नाही. राजकोषीय उत्तरदायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन कायदानुसार राज्याच्या सकल

उत्पन्नाच्या २५ टक्क्यांपर्यंत शासन कर्ज उभारू शकते. त्यामुळे राज्यावर अमूक एवढ्या कर्जाचा बोजा आहे असे जेव्हा आपण वाचतो तेव्हा तो राज्याच्या उत्पन्नाच्या तुलनेत किती आहे, हे आपण समजून घेतले पाहिजे. या सोबतच आणखी एक मुद्दा समजून घेतला पाहिजे. ज्याप्रमाणे एखाद्या व्यक्तीने कर्ज घेतले परंतु त्यातून मालमत्ता विकत न घेता किंवा उद्योग सुरु न करता तो त्या रकमेतून दैनंदिन खर्च करू लागला तर ते जसे वाईट तसेच राज्याच्या कर्जाचे आहे. शासनाने उभे केलेले कर्ज भांडवली विकास खर्चासाठी वापरले गेले पाहिजे. जर ते महसुली खर्च भागविण्यासाठी वापरले जात असेल तर तो कर्जाचा अनुत्पादक उपयोग किंवा दुरुपयोग समजला पाहिजे.

राजकोषीय उत्तरदायित्व व अर्थसंकल्पीय व्यवस्थापन कायदानुसार राज्य शासनाने महसुली अधिक्य कायम ठेवणे अपेक्षित असून, राजकोषीय तूट सकल उत्पन्नाच्या तुलनेत ३ टक्के व कर्ज २५ टक्के मर्यादित ठेवणेही अपेक्षित आहे. एकूण खर्चापैकी विकास खर्च व विकासेतर खर्चाचे प्रमाण, महसुली जमेच्या तुलनेत वेतन, निवृत्ती वेतन, व्याज यावरील खर्चाचे प्रमाण असे निदर्शकही राज्याची आर्थिक स्थिती समजून घेण्यासाठी उपयोगी ठरतात.

विविध विभाग वा क्षेत्रांसाठी अर्थसंकल्पात केलेल्या तरतुदी व मागील वर्षांचे कल पाहून शासनाच्या प्राथमिकता समजू शकतात. जेव्हा एखाद्या क्षेत्रासाठीच्या तरतुदी समजून घ्यायच्या असतील, तेव्हा अर्थसंकल्पातील तरतुदींना इतर सांख्यिकीय माहिती, शासनाचे निर्णय, व इतर माहिती यांचीही जोड द्यावी लागते. उदाहरणार्थ अनुसूचित जमातीतील मुलींच्या उच्च शिक्षणासाठी शासनाची एखादी योजना असल्यास त्या योजनेसाठी केलेली तरतूद पुरेशी आहे किंवा नाही हे समजून घेण्यासाठी शासनाची योजना काय आहे, प्रत्येक मुलीला किती रकमेचा लाभ मिळणे अपेक्षित आहे, अनुसूचित जमातीच्या किती मुली शालेय शिक्षण पूर्ण करतात, त्यातील किती मुली सध्या उच्च शिक्षण घेतात आदी सर्व माहिती घ्यावी लागेल. केवळ अर्थसंकल्पातील रकमांचे त्याशिवाय विश्लेषण करता येणार नाही.

तसेच एखाद्या क्षेत्रासाठीच्या तरतुदी केवळ संबंधित विभागासाठी केलेल्या तरतुदीवरून समजू शकत नाहीत. उदाहरणार्थ शिक्षण क्षेत्रातील कार्यकर्त्याला शालेय शिक्षणावर शासन किती खर्च करते, हे केवळ त्या विभागाचा अर्थसंकल्प पाहून समजणार नाही. तर त्यासाठी शालेय शिक्षणाशी संबंधित सर्व मुख्य शीर्षावर शालेय शिक्षण व इतरही विभागांतर्गत किती खर्च होतो आहे, हे पहावे लागेल.

ज्याप्रमाणे आगामी वर्षाच्या तरतुदी पाहणे महत्त्वाचे असते, त्याच प्रमाणे यापूर्वीच्या अर्थसंकल्पात शासनाने केलेल्या घोषणांचे काय झाले हे पाहणे सुद्धा महत्त्वाचे ठरते. खर्चाचे सुधारित अंदाज पाहून ते आपल्याला समजते. योजनांच्या प्रत्यक्ष अंमलबजावणीची माहिती आपल्याकडे असेल तर त्या माहितीची जोड देऊन सुधारित अंदाजाच्या आकड्यांचे प्रभावी विश्लेषण करता येऊ शकते.

पुरवणी मागण्यांचे विश्लेषण शासनाच्या आर्थिक शिस्तीवर प्रकाश टाकते. सहज कल्पना करता येईल अशा खर्चासाठी पुरवणी मागणी करण्यात आल्यास त्यातून आर्थिक बेशिस्त लक्षात येते. याशिवाय रोख शिल्लक रकमेचे व्यवस्थापन, कर्ज व्यवस्थापन यावरूनही आर्थिक शिस्त लक्षात येते.

अर्थसंकल्प कसा समजून घ्यायचा याची ही काही उदाहरणे झाली. विश्लेषणाच्या उद्देशाप्रमाणे अधिक खोलात जाता येते.

देवेन्द्र गंगाधरराव फडणवीस

महाराष्ट्राचे लोकप्रिय माजी मुख्यमंत्री
सध्या विधानसभा विरोधी पक्षनेता
सलग पाच वेळा विधानसभेवर निवडून
नागपूरमधून नगरसेवक म्हणून
राजकीय कारकीर्दीस सुरुवात
महाराष्ट्रातील पहिले मेयर इन कौन्सिल
विधिमंडळाच्या विविध समित्यांवर प्रतिनिधीत्व
कॉमनवेलथ पार्लमेंटरी असोसिएशनचा
सर्वोत्कृष्ट संसदपट्टा मान
ग्लोबल पार्लमेंट या आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठावर
प्रतिनिधित्व करणारे पहिले भारतीय लोकप्रतिनिधी
नीती आयोगाच्या शेतीविषयक
उच्चाधिकार समितीचे अध्यक्ष
भाजयुमोचे माजी राष्ट्रीय उपाध्यक्ष
महाराष्ट्र प्रदेश भाजपाचे माजी अध्यक्ष
कायदा आणि व्यवस्थापन विषयांचे विधार्थी
जर्मनीमधून प्रोजेक्ट मॅनेजमेंटचे शिक्षण
कठिण विषय सोपा करून सांगणारा औजस्वी वक्ता
केंद्रीय व राज्य अर्थसंकल्पाचे अभ्यासक, व्याख्याते

इ-बुक साठी स्कॅन करा